

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ
ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ»

ΑΡΓΥΡΩ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΤΟΥΛΕΑ

ΡΟΔΟΣ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΡΓΥΡΩ – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΤΟΥΛΕΑ

A.M.: 4352021018

**«Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ
ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ»**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:

ΜΑΡΙΑ ΜΗΝΑ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

ΣΕΒΑΣΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

ΡΟΔΟΣ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, 2023

Ευχαριστίες

Προτού ξεκινήσω με το συγγραφικό μου έργο, θεωρώ απαραίτητο να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους, η συμβολή των οποίων υπήρξε καταλυτικής σημασίας για την απρόσκοπτη ολοκλήρωσή του. Αρχικά, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κα. Μαρία Μηνά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η άριστη επιστημονική της κατάρτιση και η αγάπη της για την Προϊστορική Αρχαιολογία, στοιχεία εμφανή κατά τη διδασκαλία της στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου», διεύρυναν σημαντικά τις αρχαιολογικές μου γνώσεις και μετέβαλαν ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο επιλέγω να προσεγγίζω τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του ανθρώπινου παρελθόντος. Επιπλέον, η καθοδήγησή της, οι εύστοχες παρατηρήσεις της και η άμεση απόκρισή της για την αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων που προέκυψαν κατά τη συγγραφή της εν λόγω εργασίας, διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο για τη διαμόρφωση και την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω, επίσης, στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής κ. Μανώλη Στεφανάκη και κα. Σεβαστή Τριανταφύλλου, που συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη διεύρυνσή των αρχαιολογικών μου γνώσεων είτε άμεσα, μέσω της διδασκαλίας τους, είτε έμμεσα, μέσα από το επιστημονικό τους έργο. Τέλος, το μεγαλύτερο ευχαριστώ το χρωστάω σε όλους τους κοντινούς μου ανθρώπους, παρόντες και απόντες, χωρίς την υποστήριξη των οποίων δε θα είχα καταφέρει να φέρω εις πέρας αυτό το απαιτητικό πόνημα. Η παρουσία τους δίπλα μου, στις ευχάριστες και στις δύσκολες στιγμές, μου έδωσε τη δύναμη να στέκομαι γερά στα πόδια μου και να συνεχίσω να αγωνίζομαι για την επίτευξη των στόχων μου, παρά τις όποιες αντίξοες συνθήκες.

*Στους αγγέλους μου,
Άρι και Κοσμά.*

“Old men can make war, but it is children who will make history.”

Ray Merritt

“Children are not things to be molded, but are people to be unfolded.”

Jess Lair

Εικόνα εξωφύλλου:

Ελεφαντοστέινο ειδώλιο καθιστού αγοριού (περίπου 1600-1450 π.Χ.).

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

(Papageorgiou 2008, εικ. 3.)

Πίνακας Περιεχομένων

Συντομογραφίες	8
Περίληψη	9
Abstract	10
Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο 1^ο: Θεωρητική και Μεθοδολογική προσέγγιση	13
1.1. Θεωρητικό υπόβαθρο	13
1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση.....	16
1.3. Η συμβολή των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων.....	19
Κεφάλαιο 2^ο: Τα παιδιά κατά την Προανακτορική περίοδο	23
2.1. Κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά της Προανακτορικής περιόδου.....	23
2.2. Τα ταφικά δεδομένα.....	24
2.3. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών	31
2.4. Οι μελέτες των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων	39
2.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Προανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών δεδομένων	48
Κεφάλαιο 3^ο: Τα παιδιά κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο	52
3.1. Κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά της Πρωτοανακτορικής περιόδου	52
3.2. Τα ταφικά δεδομένα.....	53
3.3. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών	56
3.4. Οι μελέτες των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων	61
3.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Πρωτοανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών δεδομένων	67
Κεφάλαιο 4^ο: Τα παιδιά κατά τη Νεοανακτορική περίοδο	71
4.1. Κοινωνικό-πολιτικά χαρακτηριστικά της Νεοανακτορικής περιόδου	71
4.2. Τα ταφικά δεδομένα.....	72
4.3. Οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών	74
4.3.1. Μια ιδιόμορφη περίπτωση.....	78
4.4 Εικονογραφικά δεδομένα: οι παιδικές απεικονίσεις.....	79
4.4.1 Μινωική Κρήτη	80
4.4.2. Θηραϊκές τοιχογραφίες.....	87
4.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών και εικονογραφικών δεδομένων	93
Συμπεράσματα	95
Κατάλογος εικόνων	98
Βιβλιογραφία	107

Συντομογραφίες

AJA: American Journal of Archaeology

BSA: British School at Athens Annual

BSA Studies: British School at Athens Studies

JAnthArch: Journal of Anthropological Archaeology

JAS: Journal of Archaeological Science

JFA: Journal of Field Archaeology

JMA: Journal of Mediterranean Archaeology

JPR: Journal of Prehistoric Religion

Hesperia: The Journal of the American School of Classic Studies at Athens

Prakt: Praktika tes en Athenais Archaiologikes Etaireias

SIMA-PB: Studies in Mediterranean Archaeology and Literature: Pocketbook

Περίληψη

Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος των παιδιών διαφοροποιείται, σε οικουμενικό και διαχρονικό επίπεδο, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου εντός του οποίου ζουν και εξελίσσονται. Ο τρόπος δε, με τον οποίο η εκάστοτε κοινωνία αντιμετωπίζει τα ανήλικα μέλη της, μπορεί να αναδειχθεί καταλυτικός για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη φύση και τη λειτουργία της. Κατά συνέπεια, η αναγνώριση του ρόλου που διαδραμάτιζαν τα παιδιά -ως ενεργοί κοινωνικοί παράγοντες- στις προϊστορικές κοινωνίες που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη κατά τη Προανακτορική, Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο, μπορεί να αναδειχθεί καταλυτικής σημασίας για την ολιστικότερη κατά το δυνατόν προσέγγιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Σε αυτό το πλαίσιο, θα αποπειραθεί η προσέγγιση της κοινωνικής ταυτότητας και του ρόλου του μινωικού παιδιού, υπό το πρίσμα των διαθέσιμων οστεοαρχαιολογικών και εικονογραφικών δεδομένων, με σκοπό τον εμπλουτισμό της επιστημονικής θεώρησης, βάσει της οποίας προσεγγίζουν οι σύγχρονοι αρχαιολόγοι τον μινωικό πολιτισμό στο σύνολό του. Η διαπίστωση δε περί μιας πολύ διαφορετικής αντιμετώπισης των ανήλικων ατόμων στο πλαίσιο των επιμέρους μινωικών κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στην προϊστορική Κρήτη με την πάροδο του χρόνου, συνιστά απόδειξη του πόσο σημαντικές δύνανται να φανούν αντίστοιχες προσεγγίσεις για την υφιστάμενη σε κάθε μια από αυτές κοινωνική πραγματικότητα.

Abstract

The social identity and role of children varies, on a universal and timeless level, depending on the particular characteristics of each social group within which they live and develop. So, the way in which each society treats its minor members can be a means for drawing conclusions about its nature and function. Consequently, the recognition of the role played by children - as active social agents - in the prehistoric societies that developed in Crete during the Pre-palatial, Old Palace and Neo-palatial periods, can prove to be of cardinal importance towards a more holistic approach to their particular characteristics. In this context, an attempt will be made to approach the social identity and role of the Minoan child, in the light of the available osteoarcheological and pictorial data, on the basis of which modern archaeologists approach Minoan culture as a whole. Detecting a very different treatment of minors in the context of the individual Minoan societies that developed in prehistoric Crete over time, is proof of how important corresponding approaches can be for the existing social reality in each one of them.

Εισαγωγή

Ο τρόπος, με τον οποίο η κάθε κοινωνία αντιλαμβάνεται την έννοια «παιδική ηλικία», εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα ιδιαίτερα επιμέρους χαρακτηριστικά, που οδηγούν στη διαμόρφωση της οργάνωσης και της λειτουργίας της. Ως εκτούτου, η κοινωνική ταυτότητα στη βάση της οποίας αναγνωρίζονται τα ανήλικα άτομα από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, καθώς και ο ρόλος που διαδραματίζουν για την εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του, διαφοροποιούνται σημαντικά, σε διαχρονικό και οικουμενικό επίπεδο, ανάλογα με το εκάστοτε υπό εξέταση κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Καθώς δε η μέχρι πρότινος αρχαιολογική έρευνα παρουσίαζε ελάχιστο ενδιαφέρον για τη θέση του παιδιού στις προϊστορικές κοινωνίες, οι διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο των παιδιών σε αυτές είναι ελάχιστες¹.

Υπό αυτό το πλαίσιο, στην παρούσα εργασία επιχειρείται η προσέγγιση της κοινωνικής ταυτότητας και του ρόλου του παιδιού εντός των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στη μινωική Κρήτη της Προανακτορικής, Παλαιοανακτορικής και Νεοανακτορικής περιόδου. Στόχος είναι να διαπιστωθεί αν εντοπίζονται τυχόν διαφοροποιήσεις, αναφορικά με την κοινωνική θέση και το ρόλο των ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας, ανάμεσα στα επιμέρους κοινωνικό-πολιτισμικά σύνολα, που αναπτύχθηκαν στο νησί από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως και την κατάρρευση των Νέων Ανακτόρων. Για την προσέγγιση του παραπάνω ζητήματος επιχειρείται η απάντηση σειράς κομβικών ερευνητικών ερωτημάτων, αναφορικά με την ενδεχόμενη διαφορετική αντιμετώπιση των ανήλικων πληθυσμών στη βάση κριτηρίων, όπως είναι για παράδειγμα η επιμέρους ηλικιακή ομάδα στην οποία εντάσσονταν ή η έμφυλη ταυτότητά τους. Σε περίπτωση δε που παρατηρούνται διαφοροποιήσεις, σημαντικό είναι να διαπιστωθεί ποια ήταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ταυτότητας και του ρόλου των παιδιών κάθε επιμέρους ηλικιακής ομάδας και βιολογικού ή κοινωνικού φύλου. Παράλληλα, χρειάζεται να εξεταστεί αν, μέσα από τη μελέτη των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων, προκύπτουν στοιχεία ενδεικτικά της ύπαρξης διαφοροποιήσεων αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης των ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας σε σύγκριση με τους εφηβικούς και τους ενήλικους πληθυσμούς. Σκοπός είναι να διευκρινιστεί από ποια ηλικία και εξής αντιμετωπίζονταν τα παιδιά ως μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου με αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και ενεργό ρόλο και ποια ήταν εν τέλει η σημασία τους για την εύρυθμη λειτουργία των μινωικών κοινοτήτων εντός του εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου.

¹ Chapin 2021, 26.

Για την αποτελεσματικότερη προσέγγιση του θέματος σκόπιμη κρίνεται η διαίρεσή του σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο εξ αυτών θα αναλυθούν το υπάρχον θεωρητικό υπόβαθρο και η μεθοδολογική προσέγγιση που πρόκειται να ακολουθηθεί, ενώ θα λάβουν χώρα ορισμένες απαραίτητες διευκρινήσεις σχετικά με τη συμβολή της μελέτης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων. Στο δεύτερο θα πραγματοποιηθεί μια συνοπτική αναφορά στα κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων που διαμορφώθηκαν στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο, ενώ στη συνέχεια θα παρουσιαστούν αναλυτικά όσα αρχαιολογικά δεδομένα είναι δυνατόν να συμβάλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο των παιδιών στο εσωτερικό τους. Πρόκειται για δεδομένα που προέρχονται στην συντριπτική πλειοψηφία τους από ταφικά αρχαιολογικά πλαίσια, όπως ισχύει άλλωστε και για εκείνα που εντάσσονται χρονολογικά στην Παλαιοανακτορική εποχή, τα οποία θα παρουσιαστούν ξεχωριστά στο τρίτο κεφάλαιο, κατόπιν μιας συνοπτικής αναφοράς στα ιδιαίτερα κοινωνικο-πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτήρισαν τις σύγχρονες μινωικές κοινωνίες. Επαρκή εικονογραφικά δεδομένα, τα οποία να εντάσσονται χρονολογικά στις παραπάνω περιόδους και να αφορούν σε επιβεβαιωμένες απεικονίσεις παιδικών μορφών, δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί². Τα χαρακτηριστικά των Νεοανακτορικών κοινωνιών θα παρουσιαστούν στο τέταρτο κεφάλαιο μαζί με όσα ταφικά και εικονογραφικά αρχαιολογικά δεδομένα είναι δυνατόν να συμβάλουν στην προσέγγιση της κοινωνικής ταυτότητας και του ρόλου των ανήλικων πληθυσμών νεαρής ηλικίας εντός των υπό εξέταση κοινωνικο-οικονομικών πλαισίων.

Η έρευνα θα βασιστεί στη μελέτη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, με έμφαση στην εξέταση των διαθέσιμων ταφικών και εικονογραφικών δεδομένων, που εντάσσονται χρονολογικά στις υπό εξέταση περιόδους. Όσον αφορά στα δεδομένα που προέρχονται από ταφικά σύνολα, έμφαση θα δοθεί στις υπάρχουσες μελέτες των προερχόμενων από αυτά οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων. Για την εξαγωγή συμπερασμάτων βάσει των εικονογραφικών δεδομένων θα χρησιμοποιηθούν τα αποτελέσματα σχετικών αρχαιολογικών ερευνών, με έμφαση στα ειδώλια, στις σφραγίδες ή στα σφραγίσματα και στις τοιχογραφίες.

² Rutter 2003, 9-10.

Κεφάλαιο 1^ο: Θεωρητική και Μεθοδολογική προσέγγιση

1.1. Θεωρητικό υπόβαθρο

Οι αντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με τη σημασία που εμπεριέχεται στην έννοια «παιδική ηλικία» μεταβάλλονται σημαντικά με την πάροδο του χρόνου και ανάλογα με το υπό εξέταση κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο. Λίγες μόνο, πολύ βασικές παραδοχές, δύνανται να θεωρηθούν ως δεδομένες, όπως είναι για παράδειγμα η διαπίστωση ότι πριν την εκβιομηχάνιση, με όποιες αλλαγές αυτή επέφερε στη ζωή του σύγχρονου ατόμου, οι πιθανότητες επιβίωσης για τα ανήλικα άτομα νεαρής ηλικίας ήταν πολύ πιο λίγες, σε σύγκριση με αυτές που υφίστανται κατά τη σύγχρονη εποχή. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει και για τις προϊστορικές κοινωνίες που αναπτύχθηκαν ανα τον αιγαιακό χώρο κατά την Εποχή του Χαλκού³. Οι περαιτέρω πληροφορίες αναφορικά με τη ζωή των παιδιών του παρελθόντος είναι πολύ περιορισμένες, λόγω της αδιαφορίας για το εν λόγω ζήτημα, η οποία χαρακτήριζε την αρχαιολογική έρευνα μέχρι πολύ πρόσφατα. Σύντομες αναφορές σε πτυχές της παιδικής καθημερινότητας κατά την αρχαιότητα προέκυψαν συχνά στο πλαίσιο της μελέτης για το βιολογικό και κοινωνικό φύλο, καθώς σε πληθώρα πηγών προερχόμενων από διάφορους πολιτισμούς του παρελθόντος τα παιδιά παρουσιάζονται σε άμεση συνάφεια με τη γυναικεία έμφυλη ταυτότητα⁴.

Πρωτοπόρος για τη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος αποκλειστικά στους ανήλικους πληθυσμούς υπήρξε η Grette Lillehammer, μέσω της συγγραφής το 1989 του έργου της «A child is born. The child's world in an archaeological perspective»⁵. Τα 25 χρόνια που ακολούθησαν οι μελέτες που να αφορούν στο υπό εξέταση ζήτημα αυξήθηκαν σημαντικά, εμπλουτίζοντας ιδιαίτερα τη σύγχρονη οπτική αναφορικά με το παιδί κατά την αρχαιότητα. Σημαντικό μέρος της σχετικής ερευνητικής προόδου συνοψίζεται στο έργο της ίδιας ερευνήτριας με τίτλο «25 Years with the 'child' and the Archaeology of Childhood»⁶. Όσον αφορά συγκεκριμένα στην έρευνα για την παιδική ηλικία στα πλαίσια της Αιγαιακής προϊστορίας ο αριθμός των διαθέσιμων σχετικών ερευνητικών προσεγγίσεων είναι προς το παρόν ιδιαίτερα περιορισμένος. Σημαντικές αναδεικνύονται οι μελέτες του Jeremy Rutter⁷, της

³ Gallou 2021, 436.

⁴ Cohen 2007, 2.

⁵ Lillehammer 1989.

⁶ Lillehammer 2015.

⁷ Rutter 2003.

Anne Chapin⁸ και συγκεκριμένα για την περίπτωση της μινωικής Κρήτης της Ειρήνης Παπαγεωργίου⁹.

Η αύξηση της ερευνητικής ενασχόλησης με το εν λόγω ζήτημα ανέδειξε ακόμα περισσότερο τα τεράστια κενά που χαρακτηρίζουν την επιστημονική γνώση αναφορικά με το περιεχόμενο της έννοιας «παιδική ηλικία» εντός των ανθρώπινων κοινωνιών του παρελθόντος. Αυτό συμβαίνει καθώς η ερμηνεία των σχετικών αρχαιολογικών δεδομένων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την οπτική και τον ιδιαίτερο τρόπο προσέγγισης του εκάστοτε ερευνητή ή ερευνήτριας, με αποτέλεσμα τη διατύπωση ποικιλίας αντικρουόμενων συχνά απόψεων. Εκείνο που καθίσταται σαφές από τις διαθέσιμες αρχαιολογικές αλλά και ανθρωπολογικές μελέτες είναι ότι ο όρος «παιδική ηλικία» διαμορφώνεται, σε διαχρονικό και οικουμενικό επίπεδο, στη βάση της αλληλεπίδρασης πληθώρας βιολογικών και πολιτισμικών παραγόντων, με τέτοιο τρόπο ώστε το περιεχόμενό του να μεταβάλλεται ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο¹⁰. Ενώ δε τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας από άποψη βιολογικής ανάπτυξης παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητα με την πάροδο του χρόνου ανεξάρτητα από το εκάστοτε κοινωνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο, οι ιδέες των επιμέρους κοινωνιών σχετικά με την «παιδική ηλικία» διαφοροποιούνται σημαντικά στη βάση των ιδιαίτερων πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών¹¹.

Υπό αυτό το πλαίσιο, τα βιώματα των ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας, καθώς και η κατηγοριοποίησή τους σε ηλικιακές ομάδες με διαφορετική κοινωνική ταυτότητα και ρόλο, καθορίζονται από το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, παρουσιάζοντας σημαντικές διαφοροποιήσεις διαχρονικά και διαπολιτισμικά. Έτσι, ο ορισμός των εννοιών «παιδί» και «παιδική ηλικία» μεταβάλλεται ανά το χώρο και το χρόνο, διαμορφωμένος υπό την επήρεια ποικίλων πολιτισμικών παραγόντων, όπως είναι το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο ή η κοινωνικο-οικονομική θέση του εκάστοτε ατόμου¹². Αξίζει πάντως να σημειωθεί, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις καθίσταται δυνατή η διάκριση πολλών επιμέρους σταδίων, που μεσολαβούν από τη στιγμή της αναγνώρισης ενός παιδιού ως επίσημου μέλους της κοινωνίας μέχρι και την οριστική ενηλικίωσή του. Συχνά δε η μετάβαση από το ένα στάδιο στο επόμενο καθίστατο εφικτή κατόπιν της επιτυχούς συμμετοχής σε ποικίλες τελετές, οι οποίες συμβόλιζαν την ετοιμότητα του ατόμου να προαχθεί κοινωνικά και να αναλάβει νέες αρμοδιότητες¹³. Ένα

⁸ Chapin 2021.

⁹ Papageorgiou 2008.

¹⁰ Cohen 2007, 1, 3.

¹¹ Murphy & LeRoy 2017, 4.

¹² Lesley et al. 2021, 2.

¹³ Romero 2008, 19.

πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταβολής σε επίπεδο κύρους κατόπιν συμμετοχής σε τελετές μύησης συνιστά η απομάκρυνση του παιδιού από το άμεσο «οικογενειακό» περιβάλλον και η συνεπακόλουθη ένταξή του στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο¹⁴.

Σε αρχαιολογικό επίπεδο, συμβολικός της εν λόγω μεταβολής θεωρείται ο ενταφιασμός των ανήλικων ατόμων στα οργανωμένα νεκροταφεία μαζί με τον ενήλικο πληθυσμό, ενώ η αναγνώριση των επιμέρους ηλικιακών σταδίων καθίσταται συχνά εφικτή βάσει της κόμμωσης που φέρουν οι παιδικές μορφές στην εικονογραφία¹⁵. Καθώς δε είναι ποικίλα τα στοιχεία που συμβάλουν στη διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται συχνά -πέραν της ηλικίας- το βιολογικό ή το κοινωνικό φύλο και το κύρος, φαίνεται ότι ο χρόνος και ο τρόπος ενσωμάτωσης του εκάστοτε παιδιού στην κοινωνία διαφοροποιούνταν σημαντικά ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του σε συνάρτηση με το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο¹⁶. Έτσι, σε αρκετές κοινωνίες η πορεία των παιδιών προς την ενηλικίωση διαμορφωνόταν στη βάση χαρακτηριστικών, όπως ήταν η ηλικία τους, η έμφυλη ταυτότητά τους και η κοινωνική τάξη στην οποία εντάσσονταν, με τη μετάβαση από το ένα στάδιο στο επόμενο να συνοδεύεται από την εξασφάλιση διαφορετικών δικαιωμάτων και την ανάληψη νέων καθηκόντων και αρμοδιοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, στόχος ήταν η προετοιμασία των ανήλικων μελών της κοινωνίας, ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στο μελλοντικό ρόλο που επρόκειτο να αναλάβουν κατόπιν της ενηλικίωσής τους¹⁷.

Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας σταδιακής κοινωνικοποίησης και εκπαίδευσης τα παιδιά καλούνταν να αντιληφθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους και βάσει αυτών να ενταχθούν αρμονικά σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, διαμορφωμένες ανάλογα με το πώς η εκάστοτε κοινωνία αντιλαμβανόταν τον κόσμο. Έτσι, σε κοινωνικά πλαίσια οργανωμένα στη βάση ενός αυστηρού έμφυλου διαχωρισμού, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα τα άτομα του εκάστοτε κοινωνικού φύλου να αναλαμβάνουν ξεχωριστούς ρόλους και να απολαμβάνουν διαφορετικά δικαιώματα, τα παιδιά ακολουθούσαν από μια ηλικία και εξής διαφορετική πορεία ανάλογα με την έμφυλη ταυτότητα που αποκτούσαν¹⁸. Οι τελετές μετάβασης, στις οποίες καλούνταν να συμμετάσχουν από εκείνο το σημείο και εξής, διαφοροποιούνταν συχνά στη βάση του εν λόγω έμφυλου διαχωρισμού, όπως φαίνεται ότι συνέβαινε και στην περίπτωση πληθώρας μινωικών κοινοτήτων με τελετές προσανατολισμένες στη γονιμότητα για τα

¹⁴ Lebegyev 2009, 18.

¹⁵ Lesley et al. 2021, 2.

¹⁶ Romero 2008, 19.

¹⁷ Romero 2008, 19.

¹⁸ Romero 2008, 19.

κορίτσια μεγαλύτερων ηλικιών και δοκιμασίες με στόχο την επίδειξη δύναμης και δεξιοτεχνίας για τα αγόρια¹⁹.

Κατά γενική δε παραδοχή, τα παιδιά στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες αναμένεται ότι συμμετείχαν ενεργά στην καθημερινή ζωή της κοινότητας από πολύ νεαρή ηλικία, η οποία κυμαίνεται στις περισσότερες των περιπτώσεων ανάμεσα στα πέντε και στα έξι έτη. Έκτοτε, φαίνεται ότι συνέβαλαν σημαντικά στην εξασφάλιση της οικονομικής ευρωστίας της κοινότητας μέσω της ανάληψης καθηκόντων ανάλογων με τη βιολογική τους ανάπτυξη, καθώς και της εκπαίδευσής τους σε διάφορους τομείς τεχνικής εξειδίκευσης²⁰. Η ζωή του παιδιού στη σύγχρονη δυτική κοινωνία έχει λάβει μια εντελώς διαφορετική υπόσταση, καθώς ο όρος «παιδική ηλικία» εμφανίζεται πλέον άρρηκτα συνδεδεμένος με τις έννοιες της αθωότητας και της ανεμελιάς, με αποτέλεσμα το περιεχόμενό του να διαφοροποιείται σημαντικά σε σύγκριση με εκείνο που τον χαρακτήριζε εντός των προϊστορικών κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στον αιγαιακό χώρο²¹. Το παραπάνω φαινόμενο έχει ως αποτέλεσμα τα προϊστορικά παιδιά να αντιμετωπίζονται συχνά στην έρευνα ως παθητικοί αποδέκτες της δράσης των ενηλίκων, ενώ στην πραγματικότητα συνιστούσαν σε αρκετές περιπτώσεις σημαντικούς κοινωνικούς παράγοντες με ενεργή δράση στην καθημερινή ζωή της κοινότητας και σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό ρόλο²². Σε αυτό το πλαίσιο, η ερευνητική προσέγγιση της δραστηριοποίησης και της συμπεριφοράς των ανήλικων ατόμων, εντός των προϊστορικών και όχι μόνο κοινοτήτων, συνιστά ένα σημαντικό βήμα για την εξαγωγή πληρέστερων συμπερασμάτων αναφορικά με την υφιστάμενη σε αυτές κοινωνική πραγματικότητα.

1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση

Για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του παιδιού στις κοινωνίες που αναπτύχθηκαν στη μινωική Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, θα δοθεί έμφαση στη μελέτη αρχαιολογικών δεδομένων, που προέρχονται από τα επιμέρους ταφικά σύνολα που έχουν ανασκαφεί στο νησί και εντάσσονται χρονολογικά στην Προανακτορική, Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο. Δεδομένου δε ότι, βάσει των προερχόμενων από αυτά ταφικών καταλοίπων, οι επιμέρους μινωικές κοινωνίες χαρακτηρίζονταν από μια τεράστια ποικιλομορφία ανά το χώρο και το χρόνο όσον αφορά στο

¹⁹ Langdon 2007, 191.

²⁰ Lebegyev 2009, 28-29.

²¹ Papageorgiou 2008, 89.

²² Romero 2008, 18.

ταφικό εθιμοτυπικό τους²³, κρίνεται σκόπιμο τα ταφικά δεδομένα να εξεταστούν ξεχωριστά, βάσει της ομαδοποίησής τους σε τρεις ευρύτερες χρονικές περιόδους, οι οποίες παρουσιάζουν εν μέρει διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον παραπάνω διαχωρισμό, θα παρουσιαστούν σε ένα πρώτο στάδιο τα ταφικά αρχαιολογικά δεδομένα που εντάσσονται χρονολογικά στην Προανακτορική εποχή, ενώ θα ακολουθήσει η διαδοχική παρουσίαση εκείνων που αφορούν στην Πρωτοανακτορική και στη Νεοανακτορική περίοδο.

Τα ταφικά δεδομένα, που προέρχονται από αρχαιολογικά πλαίσια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, θα χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε συνδυασμό με όποιες πληροφορίες προκύπτουν από τυχόν απεικονίσεις παιδιών στη μινωική εικονογραφία, οι οποίες αναγνωρίζονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους ως δημιουργίες Μινωιτών καλλιτεχνών της Νεοανακτορικής περιόδου. Εξάιρεση στον παραπάνω κανόνα συνιστά μια προτομή αγοριού, προερχόμενη από σφράγισμα που βρέθηκε στην Κνωσσό και εντάσσεται χρονολογικά στο τέλος της Πρωτοανακτορικής περιόδου²⁴. Πρόκειται για μια μοναδική για την εποχή περίπτωση, η οποία συνεπώς δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του παιδιού στην Πρωτοανακτορική Κρήτη.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα παρουσιαστούν αναλυτικά ειδώλια, σφραγίδες ή σφραγίσματα και τοιχογραφίες της Νεοανακτορικής περιόδου, όπου αναπαρίστανται μορφές που έχουν αναγνωριστεί ως παιδιά νεαρής ηλικίας έως 12 ετών. Η επιλογή του συγκεκριμένου ηλικιακού ορίου βασίζεται σε ανθρωπολογικές μελέτες, σύμφωνα με τις οποίες τα ανήλικα άτομα αναγνωρίζονται ως παιδιά - από άποψη τόσο βιολογικής ανάπτυξης όσο και συναισθηματικής ωρίμανσης - από τη στιγμή της γέννησής τους έως και την ηλικία των 12 ετών, οπότε θεωρείται ότι ξεκινάει η περίοδος της εφηβείας²⁵. Στην περίπτωση των τοιχογραφιών θα γίνει αναφορά σε απεικονίσεις προερχόμενες τόσο από την Κρήτη όσο και από τον οικισμό του Ακρωτηρίου στη Θήρα, ο οποίος αναγνωρίζεται βάσει του υλικού πολιτισμού του ως εκμινωισμένος σε ένα μεγάλο βαθμό²⁶.

Εξαιτίας του μεγάλου κενού που χαρακτηρίζει την επιστημονική έρευνα αναφορικά με τη διαμόρφωση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας εντός κοινωνικών πλαισίων της αρχαιότητας, δεν έχουν προς το παρόν διαμορφωθεί συγκεκριμένοι και ευρέως αποδεκτοί όροι για την αναγνώριση των επιμέρους ηλικιακών σταδίων. Σε αυτό το πλαίσιο, συχνά

²³ Calliauw 2017, 147.

²⁴ Chapin 2021, 30-31.

²⁵ Gallou 2004, 366.

²⁶ Driessen & MacDonald 2020, 5-6.

χρησιμοποιούνται συλλήβδην έννοιες - όπως βρέφος, παιδί και έφηβος ή έφηβη - για την αναφορά σε ευρύτερες ηλικιακές κατηγορίες, οι οποίες, λόγω της γενικότητάς τους, δεν ανταποκρίνονται πάντα επαρκώς στην απόπειρα προσέγγισης της ζωής του προϊστορικού παιδιού²⁷. Κάθε ερευνητής ή ερευνήτρια δύναται δε, ελλείψει συγκεκριμένης και σταθερής επιστημονικής ορολογίας, να χρησιμοποιήσει τους εν λόγω όρους κατά το δοκούν. Έτσι, σε ορισμένες μελέτες ως βρέφη νοούνται τα ανήλικα άτομα από τη στιγμή της γέννησης μέχρι και την ολοκλήρωση του πρώτου έτους ζωής τους, ενώ αλλού η εν λόγω ηλικιακή ομάδα παρουσιάζεται ως πιο διευρυμένη συμπεριλαμβάνοντας παιδιά έως και δύο ή τριών ετών²⁸. Συχνά δε, για αναφορές σε μεγαλύτερες ηλικίες χρησιμοποιείται ο γενικός όρος «παιδί» ως συνηποδηλωτικός ανήλικων ατόμων που είχαν ξεπεράσει τη βρεφική ηλικία αλλά ήταν μικρότερα από 12 ετών²⁹.

Στην παρούσα εργασία, για τον προσδιορισμό των επιμέρους ηλικιακών σταδίων θα χρησιμοποιηθούν οι εξής όροι: «εμβρυακή ηλικία», αναφορικά με τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών που πέθαναν πριν τη γέννησή τους, «βρεφική ηλικία» για ταφικά και εικονογραφικά δεδομένα που αφορούν σε παιδιά έως ενός έτους και «νηπιακή ηλικία» για παιδιά από ενός έως έξι ετών. Τα παιδιά, των οποίων η ηλικία κυμαίνεται από έξι έως 12 έτη, θα αναφέρονται ως «μεγαλύτερα παιδιά». Κατά παρόμοιο τρόπο αναγνωρίζονται οι επιμέρους ηλικιακές κατηγορίες των ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας από τον Ιωάννη Παπαδάτο, στο πλαίσιο της εξέτασης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που προέρχονται από τον Θολωτό τάφο Γ των Αρχανών³⁰. Παράλληλα, σε αντίστοιχες ηλικιακές ομάδες διαχωρίζονται τα παιδιά από την Judit Lebegyev ως αποτέλεσμα της μελέτης της για την αναγνώριση - βάσει των διαθέσιμων ταφικών καταλοίπων - των επιμέρους φάσεων της παιδικής ηλικίας εντός των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο³¹.

Όσον αφορά στα εικονογραφικά δεδομένα, η κατάταξη των επιμέρους παιδικών μορφών σε κάποιο από τα παραπάνω ηλικιακά στάδια συνιστά επίσης ένα δύσκολο εγχείρημα, εξαιτίας της ποικιλομορφίας που παρουσιάζει το περιεχόμενο της έννοιας «παιδική ηλικία» σε διαχρονικό και διαπολιτισμικό επίπεδο³². Σε αυτό το πλαίσιο, προκύπτουν συχνά αντικρουόμενες απόψεις ανάλογα με την οπτική του κάθε ερευνητή ή της κάθε ερευνήτριας

²⁷ Gallou 2004, 366.

²⁸ Merphy & LeRoy 2017, 10.

²⁹ Gallou 2021, 436.

³⁰ Papadatos 1999, 50.

³¹ Lebegyev 2009, 17.

³² Cohen 2007, 4.

και τη μέθοδο μέσω της οποίας εκείνοι επιλέγουν να προσεγγίσουν τις παιδικές απεικονίσεις. Η διατύπωση πολλών διαφορετικών θεωριών οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ως καταλυτικά για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την ηλικία και την κοινωνική τάξη των απεικονιζόμενων μορφών αναγνωρίζονται πολιτισμικά μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά, όπως η κόμμωση και δευτερευόντως η ενδυμασία³³. Ως εκ τούτου, στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιηθούν ως βάση οι μελέτες της Anne Chapin, η οποία επικεντρώνεται στην ανάλυση των επιμέρους ανατομικών χαρακτηριστικών και στη σύγκριση των αναλογιών των μορφών, με κριτήριο μοντέλα σύγχρονης παιδικής ανάπτυξης³⁴.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ η συμβολή της εικονογραφίας για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη σημασία της ηλικίας ως στοιχείου διαμορφωτικού της κοινωνικής ταυτότητας και οργάνωσης είναι καταλυτική, η καλλιτεχνική παραγωγή συνιστά συχνά μια εξιδανικευμένη πηγή πληροφόρησης, καθώς είναι προσανατολισμένη περισσότερο στις επίσημες τελετουργίες και όχι τόσο στην καθημερινή ζωή³⁵. Ως εκ τούτου, απαραίτητη κρίνεται σε κάθε περίπτωση η εξέταση των εικονογραφικών δεδομένων σε συνάρτηση με άλλα στοιχεία, όπως είναι για παράδειγμα τα διαθέσιμα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα.

1.3. Η συμβολή των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων

Πριν από την παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων απαραίτητες κρίνονται ορισμένες διευκρινίσεις αναφορικά με τη συμβολή των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων. Το ανθρώπινο σώμα λοιπόν, όπως διασώζεται σε ταφικά και άλλου τύπου αρχαιολογικά σύνολα, συνιστά έναν ιδιαίτερα σημαντικό σύμμαχο στην προσπάθεια των αρχαιολόγων να κατανοήσουν την εκάστοτε συλλογική και ατομική ταυτότητα των ανθρώπων του παρελθόντος. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των προϊστορικών κοινωνιών, για τις οποίες οι διαθέσιμες γραπτές πηγές είναι ελάχιστες, αν όχι εξ ολοκλήρου απύσες, οι πληροφορίες που προσφέρονται από τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων μπορεί να αποδειχθούν κομβικής σημασίας για την προσέγγιση τυχόν κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών και εμπειριών, καθώς και των ιδεολογικών και συμβολικών νοημάτων που οδήγησαν στη διαμόρφωσή τους³⁶.

Υπό αυτό το πλαίσιο, η έρευνα για την ερμηνεία του κοινωνικού ρόλου και της ταυτότητας του ατόμου στη μινωική Κρήτη είναι δυνατόν να βασιστεί σε ένα μεγάλο βαθμό στα διαθέσιμα

³³ Για την κατάταξη των παιδικών μορφών σε επιμέρους ηλικιακά στάδια βάσει της κόμμωσης: Davis 1986; Koehl 1986; 2000; 2016. Για την κατάταξη των παιδικών μορφών σε επιμέρους ηλικιακά στάδια βάσει της ένδυσης: Rehak 1998; 2007.

³⁴ Chapin 2007; Chapin 2009; Chapin 2021.

³⁵ Calliauw 2017, 148.

³⁶ Mina et al. 2016, v-vii.

αρχαιολογικά δεδομένα, που προέρχονται από τα ανεσκαμμένα ταφικά και οικιστικά σύνολα και σχετίζονται με τη μελέτη του ανθρώπινου σώματος και του τρόπου μεταχείρισής του. Η σημασία των εν λόγω αρχαιολογικών καταλοίπων εντείνεται μάλιστα για περιόδους της προϊστορίας, κατά τις οποίες -παράλληλα με τις ιστορικές πηγές- σπανίζουν και τυχόν εικονογραφικά δεδομένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω φαινομένου συνιστά η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, που εκτείνεται περίπου από το 3.100 έως το 2000 π.Χ., και για την οποία τα σχετιζόμενα με την εικονογραφία αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα, ιδιαίτερα σε σύγκριση με το εύρος των προερχόμενων από ταφικά σύνολα μη εικονογραφικών δεδομένων³⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σημασία των ταφικών εθίμων, όπως αυτά διαγράφονται μέσα από την ερμηνεία των ανεσκαμμένων ταφικών συνόλων, έγκειται περισσότερο στο γεγονός ότι αυτά αντανακλούν την πρωτοβουλία και τη δράση των ζώντων σε σχέση με το πως εκείνοι επιλέγουν να μεταχειριστούν το σώμα ενός εκλιπόντος μέλους της κοινωνίας τους. Καθώς δε, ένα από τα βασικότερα στοιχεία που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές ομάδες είναι η διαφορετικότητα και η ποικιλομορφία στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη τους δρουν και εξελίσσονται, είναι δυνατόν να αναγνωριστούν, σε διαχρονικό και οικουμενικό επίπεδο, αμέτρητες συμπεριφορές που σχετίζονται με το πως οι άνθρωποι του παρελθόντος επιλέγουν να διαχειριστούν την πραγματικότητα του θανάτου. Σε αυτό το πλαίσιο κομβικό ρόλο διαδραματίζει η ερμηνεία των εκάστοτε αρχαιολογικών καταλοίπων που σχετίζονται με τον ενταφιασμό των νεκρών, όπως είναι για παράδειγμα τα ταφικά οικοδομήματα, η οργάνωση τους ή μη σε νεκροταφεία, τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς και φυσικά το ίδιο το ανθρώπινο σώμα³⁸.

Όταν μάλιστα στόχο της μελέτης των δεδομένων ταφικού χαρακτήρα συνιστά η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη θέση του παιδιού στα κοινωνικά συστήματα προϊστορικών κοινοτήτων, όπως αυτές που διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού, το έργο των αρχαιολόγων γίνεται ακόμα πιο δύσκολο, καθώς, ελλείψει γραπτών πηγών και σε ορισμένες περιπτώσεις εικονογραφικών δεδομένων, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί με ασφάλεια το ποια άτομα ήταν υπεύθυνα για τον ενταφιασμό των νεότερων μελών της κοινωνίας. Ενώ, δηλαδή, το συνηθέστερο είναι ότι το βάρος της διαχείρισης του πρόωρου θανάτου το φέρουν κατά κύριο λόγο οι ενήλικες³⁹, δεν γίνεται να αποκλειστεί η πιθανότητα συμμετοχής των ίδιων των παιδιών σε τυχόν ταφικές τελετές που λάμβαναν χώρα

³⁷ Papageorgiou 2021, 89.

³⁸ Murphy & LeRoy 2017, 1.

³⁹ Lucy 1994, 24-25.

προς τιμήν των συνομηλίκων τους⁴⁰, ούτε θα ήταν σωστό να υποτιμηθεί η σημασία που φέρει η εν δυνάμει αυτή συμμετοχή για την προσέγγιση και την ερμηνεία του κοινωνικού τους ρόλου στη μινωική Κρήτη.

Συνεπώς, η μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που προέρχονται από τα μινωικά αρχαιολογικά σύνολα, ταφικού ή άλλου είδους χαρακτήρα, είναι δυνατόν να συμβάλει σημαντικά στην προσέγγιση του κοινωνικού ρόλου και της ταυτότητας του μινωικού παιδιού. Η παρουσία ή όχι οστών ανηλίκων στα μινωικά νεκροταφεία, καθώς και τυχόν άλλες ομοιότητες ή διαφορές που μπορεί να προκύψουν κατά τη σύγκριση των αναγνωρισμένων παιδικών ταφών με εκείνες των σύγχρονών τους ενήλικων ανθρώπων, δύνανται να φανούν ιδιαίτερα κατατοπιστικές στην απάντηση μιας σειράς κομβικών ερωτημάτων που σχετίζονται με το εν λόγω ζήτημα. Σε αυτό το πλαίσιο, χρειάζεται αρχικά να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο η ηλικία αποτελούσε σημαντικό κριτήριο για την κατοχύρωση ή όχι του δικαιώματος να ενταφιαστεί κανείς σύμφωνα με όλες τις τιμές, όπως αυτές ορίζονταν από το μινωικό εθιμοτυπικό στην πάροδο του χρόνου.

Η συμπερίληψη στις επίσημες ταφικές πρακτικές του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου συνιστά ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη θέση ατόμου στο εσωτερικό του. Έτσι, σε πληθώρα παγανιστικών κοινωνιών της Μεσογείου ο αποκλεισμός των παιδιών από τα οργανωμένα νεκροταφεία ερμηνεύεται ως απότοκο της αντιμετώπισής τους ως μη ολοκληρωμένων ενηλίκων, δηλαδή ατόμων τα οποία δεν είχαν ακόμη κατορθώσει να ενταχθούν οργανικά στην κοινωνία των ζώντων⁴¹. Οι παιδικές ταφές είναι συνεπώς δυνατόν να διαχωριστούν σε δύο ευρύτερες κατηγορίες, η βασική διαφοροποίηση των οποίων έγκειται στην προέλευσή τους από ζώντες ταφικού ή οικιστικού χαρακτήρα⁴². Η επιλογή δε της μιας εκ των δυο πρακτικών ενταφιασμού δύναται να ερμηνευθεί ως ενδεικτική του ρόλου που διαδραμάτιζαν τα νεότερα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας για την εύρυθμη λειτουργία της.

Κατά τη γενική παραδοχή σε κοινότητες γεωργικού χαρακτήρα με εμφανή ίχνη εξειδίκευσης και πυρήνα της κοινωνικό-οικονομικής πραγματικότητας το «νοικοκυριό», όπως ήταν αυτές που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη ιδιαίτερα πριν από την ανάδυση των πρώτων «ανακτόρων», ο ρόλος του παιδιού ως τμήματος του εργατικού δυναμικού θα πρέπει να υπήρξε καταλυτικής σημασίας για την εξασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας⁴³. Τα νεότερα μέλη ενός «νοικοκυριού» μέσω της συνδρομής τους σε αγροτικού και βιοτεχνικού τύπου εργασίες, της

⁴⁰ Murphy 2011, 68-69.

⁴¹ Beaumont et al. 2021, 4.

⁴² Gallou 2021, 437.

⁴³ Chapin 2021, 27.

συμμετοχής τους σε υποχρεώσεις σχετικές με τη φροντίδα της οικίας και, κυρίως, ως δυνάμει συνεχιστές στον τομέα εξειδίκευσης των υπεύθυνων για την ανατροφή τους ενηλίκων, θα μπορούσαν να λειτουργούν ως κομβικός παράγοντας για την εξασφάλιση ενός υψηλών προδιαγραφών, από κοινωνικό-οικονομικής άποψης, τρόπου ζωής, τόσο σε ιδιωτικό όσο και σε δημόσιο επίπεδο. Σε αυτή δε την περίπτωση, η διαμόρφωση της ταυτότητάς τους θα πρέπει να εξαρτιόταν σε ένα μεγάλο βαθμό από τη θέση και την ενασχόληση του «νοικοκυριού» στο οποίο ήταν μέλη, ενώ η σημασία του κοινωνικού τους ρόλου θα ήταν απαραγνώριστη⁴⁴.

Η επαλήθευση της παραπάνω υπόθεσης για την περίπτωση των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στη μινωική Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού συνιστά, βάσει των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων, ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, το οποίο είναι αμφίβολο ότι μπορεί οδηγήσει στην εξαγωγή ασφαλών και έγκυρων συμπερασμάτων. Η συμπερίληψη ή μη, ωστόσο, των εκλιπόντων παιδιών στα οργανωμένα μινωικά νεκροταφεία συνιστά ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, υπό την έννοια ότι ο ενταφιασμός τους σε αυτά μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη της ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία. Στον αντίποδα, η ταφή ενός παιδιού εντός της οικίας ή του οικιστικού περιβάλλοντος είναι δυνατόν θεωρηθεί ενδεικτική της συνειδητής προσπάθειας αποκλεισμού του από το επίσημο ταφικό πλαίσιο, με σκοπό την οριστική διαγραφή του από τη συλλογική μνήμη μιας κοινότητας, της οποίας δεν είχε προλάβει να θεωρηθεί μέλος. Σε αυτή την περίπτωση το αντίκτυπο της απώλειάς του θα ήταν μεν σημαντικό σε επίπεδο «νοικοκυριού» αλλά όχι καταλυτικό για την εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου⁴⁵. Ίσως, σε συνέχεια της παραπάνω υπόθεσης, η επιλογή ενταφιασμού ενός ανήλικου ατόμου εντός της οικίας να αποτελούσε, ακριβώς, μια ύστατη προσπάθεια εκ μέρους της εκάστοτε οικογένειας να διατηρήσει τη μνήμη του στο διηνεκές, συμπεριλαμβάνοντάς το στις καθημερινές της εμπειρίες και εξασφαλίζοντας ίσως με αυτό τον συμβολικό τρόπο τη γονιμότητα όσων διέμεναν σε αυτή⁴⁶.

Σε ένα πρώτο στάδιο, επομένως, χρειάζεται να εξεταστεί αν και με τι συχνότητα εντοπίζονται οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών στα ταφικά και οικιστικά σύνολα που έχουν ανασκαφεί στην Κρήτη και εντάσσονται χρονολογικά στις υπό εξέταση περιόδους. Δευτερευόντως, ο προσδιορισμός της ηλικίας και του βιολογικού φύλου των ενταφιασμένων μαζί με τους ενήλικες παιδιών θα μπορούσε να φανεί ιδιαίτερα κατατοπιστικός για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το ηλικιακό στάδιο κατά το οποίο ένα άτομο, αρσενικό ή θηλυκό, ξεκινούσε να λογίζεται ως ισότιμο μέλος της μινωικής κοινωνίας. Σε περίπτωση δε που

⁴⁴ Chapin 2021, 27.

⁴⁵ Ledegyev 2009, 28.

⁴⁶ Merphy & LeRoy 2017, 6.

διαπιστωθεί ότι οι ταφές των ανηλικών διαφοροποιούνταν από τις υπόλοιπες από άποψη είτε ταφικής τοποθεσίας είτε εθιμοτυπικών τελετουργιών και κτερισμάτων, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί με ποιόν τρόπο μπορεί η εν λόγω διαφοροποίηση να ερμηνευτεί, προκειμένου να οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με την κοινωνική ταυτότητα και τον ρόλο που είχαν τα νεαρά άτομα, οποιουδήποτε φύλου, εντός των επιμέρους μινωικών κοινοτήτων.

Κεφάλαιο 2^ο: Τα παιδιά κατά την Προανακτορική περίοδο

2.1. Κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά της Προανακτορικής περιόδου

Η Προανακτορική περίοδος, η οποία συμπίπτει στο μεγαλύτερο μέρος της με την αντίστοιχη Πρώιμη Μινωική και διαρκεί μέχρι και τη Μέση Μινωική ΙΑ, εκτείνεται χρονολογικά περίπου από το 3100 έως και το 2000 π.Χ.⁴⁷. Πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία, όπως προαναφέρθηκε, είχαν διαμορφωθεί και εδραιωθεί στην Κρήτη κοινότητες αγροτικού χαρακτήρα με σαφή δείγματα για τεχνική εξειδίκευση σε διάφορους τομείς⁴⁸. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία είναι για αυτή την περίοδο στην πλειονότητά τους ταφικού χαρακτήρα, ήδη από τα μέσα περίπου της τρίτης χιλιετίας π.Χ. σε ορισμένες από αυτές τις κοινωνικές ομάδες άρχισε να αναδύεται μια τάξη που φαίνεται ότι ξεχώριζε από τις υπόλοιπες από άποψη κύρους και κοινωνικής θέσης.

Υπέρ της παραπάνω ερμηνείας συνηγορούν οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο ταφικό πεδίο, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από την εμφάνιση κατά την Πρωτομινωική ΙΑ κτισμάτων μνημειακού χαρακτήρα, όπως ήταν οι θολωτοί τάφοι, σε περιοχές που παρουσίαζαν κατά τα άλλα σημαντικές διαφορές στην κοινωνικό-πολιτική τους οργάνωση, όπως ήταν για παράδειγμα ο Μόχλος, οι Αρχάνες και τα Αστερούσια Όρη⁴⁹. Η εν λόγω μεταβολή στο ταφικό εθιμοτυπικό συνοδεύτηκε από άλλες αλληλένδετες εξελίξεις, όπως η διαμόρφωση νέων χώρων με ανοιχτές λιθόστρωτες περιοχές σε μέρη που έχουν αναγνωριστεί ως οργανωμένα νεκροταφεία, η χρήση πίθων και λαρνάκων ως ταφικών δοχείων και η αύξηση της ποσότητας και της αξίας των κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς. Τα παραπάνω φαινόμενα είναι δυνατόν να ερμηνευτούν στο πλαίσιο μιας συνειδητής προσπάθειας, εκ μέρους των ζώντων, για επίδειξη πλούτου, κύρους και κοινωνικής διαφοροποίησης⁵⁰.

⁴⁷ Knappett 2020, xv.

⁴⁸ Chapin 2021, 27.

⁴⁹ Legarra Herrero 2011.

⁵⁰ Παπαδάτος 2018, 16· Treuil et al. 2012, 187-191.

2.2. Τα ταφικά δεδομένα

Τα ταφικά έθιμα που διαμορφώθηκαν και υιοθετήθηκαν στην Κρήτη κατά την υπό εξέταση περίοδο χαρακτηρίζονται από ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την από κοινού εξέτασή τους. Αξίζει να σημειωθεί βέβαια ότι παρά την γενική ομοιομορφία που παρατηρείται ανά το χώρο και το χρόνο, είναι δυνατή η διάκριση πολλών διαφορετικών τοπικών παραλλαγών στο μινωικό ταφικό εθιμοτυπικό⁵¹. Η εν λόγω ποικιλομορφία εξηγείται στη βάση της παραδοχής ότι ο θάνατος, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι τον διαχειρίζονται διαχρονικά και οικουμενικά, συνιστά έναν πολυεπίπεδο κοινωνικό μηχανισμό, που διαμορφώνεται από τις επιμέρους κοινωνίες, ώστε να ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους με τέτοιο τρόπο που να καθίσταται εφικτή η σύνδεση του παρόντος με το προγονικό παρελθόν⁵².

Παρά τις όποιες τοπικές ιδιαιτερότητες ωστόσο, η απόπειρα ανασύνθεσης του μινωικού ταφικού εθιμοτυπικού είναι δυνατή χάρη στην πληθώρα των ταφικών συνόλων που έχουν ανασκαφεί ανά το νησί και εντάσσονται χρονολογικά στην Προανακτορική περίοδο⁵³. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η εκτεταμένη αυτή παρουσία ταφικών αρχαιολογικών καταλοίπων έρχεται σε διαμετρική αντίθεση με την αξιοσημείωτη έλλειψη σύγχρονων δεδομένων που να προέρχονται από περιβάλλοντα οικιστικού χαρακτήρα⁵⁴. Το παραπάνω φαινόμενο δε ίσως να είναι ενδεικτικό της κομβικής σημασίας που κατείχαν οι ταφικές τελετουργίες για τις μινωικές κοινότητες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, παρέχοντας στα μέλη τους αμέριστες ευκαιρίες για την επίδειξη του πλούτου και της δύναμής τους, την κατοχύρωση και την επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους στα επιμέρους δίκτυα επαφών, συμμαχιών και ανταλλαγών και τη διαμόρφωση των ατομικών και συλλογικών τους ταυτοτήτων⁵⁵.

Η παραπάνω υπόθεση επικυρώνεται από το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των ταφών κατά την Προανακτορική εποχή υπήρξε κατά βάση συλλογικός⁵⁶. Οι ενταφιασμοί πραγματοποιούνταν σε οργανωμένους χώρους ταφικού χαρακτήρα, οι οποίοι ήταν διαρθρωμένοι εκτός των οικιστικών ζωνών και περιλάμβαναν κυρίως υπέργειους κτιστούς τάφους, που ανάλογα με την περιοχή εύρεσής τους διακρίνονταν σε κυκλικούς θολωτούς ή τετράπλευρους με επίπεδη στέγη, οι οποίοι εξαιτίας της ομοιότητάς τους με οικίες έχουν χαρακτηριστεί και με τον όρο

⁵¹ Hatzaki & Keswani 2012, 307.

⁵² Triantaphyllou 2016, 769.

⁵³ Triantaphyllou 2009, 19.

⁵⁴ Triantaphyllou (forthcoming), 1.

⁵⁵ Triantaphyllou (forthcoming), 1.

⁵⁶ Crevecœur et al. 2015, 1.

«τάφοι-οικίες»⁵⁷. Τα διαθέσιμα παραδείγματα που εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία εντοπίζονται στην συντριπτική τους πλειοψηφία στην περιοχή της Μεσαράς στη νότια και κεντρική Κρήτη⁵⁸, ενώ κτίσματα του τύπου «τάφος-οικία» έχουν ανασκαφεί σε διάφορες περιοχές στη βόρεια και ανατολική πλευρά του νησιού, μεταξύ των οποίων ο Μόχλος, τα Γουρνιά, το Παλάικαστρο και οι Αρχάνες⁵⁹. Παράλληλα με τα παραπάνω ταφικά οικοδομήματα εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται για ενταφιασμούς καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο τόσο ταφικά σπήλαια⁶⁰ όσο και βραχοσκεπές, όπως εκείνη στην θέση Κεφάλια Πετρά της Σητείας⁶¹. Σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν ανασκαφεί σε τοποθεσίες που βρίσκονται κατά μήκος της βόρειας ακτής του νησιού, όπως είναι η Ψείρα και η Αγία Φωτιά, νεκροταφεία με μικρούς λακκοειδείς τάφους, εντός των οποίων βρέθηκαν οστά που αντιστοιχούσαν είτε σε μικρό αριθμό ατόμων είτε ακόμα και σε έναν μόνο νεκρό⁶². Αξίζει να σημειωθεί ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από την ευρύτερη αυτή περιοχή συνηγορούν υπερ μιας ισχυρής κυκλαδικής επιρροής κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στη βάση της οποίας μπορεί να ερμηνευτεί η εν λόγω ταφική ιδιομορφία⁶³.

Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από τα ταφικά πλαίσια συλλογικού χαρακτήρα ανήκουν στην πλειονότητά τους σε αποθέσεις δευτερογενούς φύσεως, αφού εντοπίζονται συνήθως κατά ομάδες σε μεγάλα αποσαθρωμένα σύνολα⁶⁴. Ενδιαφέρον είναι μάλιστα ότι μέχρι και το 2012 δεν είχε έρθει στη δημοσιότητα για την εν λόγω περίοδο καμία ταφή που να μπορούσε να αναγνωριστεί με ασφάλεια ως πρωτογενής⁶⁵, ενώ μέχρι και σήμερα ο αριθμός των διαθέσιμων επιβεβαιωμένων παραδειγμάτων απείραχτων ενταφιασμών πρωτογενούς φύσεως παραμένει περιορισμένος και οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα σε παρέκκλιση συγκυριακής και όχι συνειδητής φύσεως⁶⁶.

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι με τον όρο πρωτογενής ταφή εννοούνται περιπτώσεις, κατά τις οποίες τα οστά φαίνεται ότι παρέμειναν στην ίδια τοποθεσία χωρίς να έχει μεσολαβήσει κανενός είδους ανθρώπινη παρέμβαση, από τη στιγμή του ενταφιασμού μέχρι και τη στιγμή της ανασκαφής τους⁶⁷. Ομοίως με τον όρο πρωτογενής τελετή γίνεται

⁵⁷ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

⁵⁸ Branigan 1970, 10.

⁵⁹ Soles 1992.

⁶⁰ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

⁶¹ Triantaphyllou 2009.

⁶² Calliauw 2017, 150.

⁶³ Legarra Herrero 2009, 38-39.

⁶⁴ Crevecoeur et al. 2015, 2.

⁶⁵ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

⁶⁶ Driessen 2010, 109.

⁶⁷ Roksandic 2002, 109.

αναφορά στο ταφικό τελετουργικό που λαμβάνει χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά το θάνατο, όπως είναι για παράδειγμα η προετοιμασία του σώματος, ο θρήνος, το ταφικό δείπνο προς τιμήν του νεκρού και φυσικά ο ίδιος ο ενταφιασμός του⁶⁸. Αντίθετα, ως δευτερογενής ταφή λογίζεται η μεταφορά των οστών σε ορισμένη χρονική στιγμή, η οποία απέχει αρκετά από τη στιγμή του θανάτου⁶⁹. Το σύνολο του τελετουργικού που αφορά στην οποιουδήποτε τύπου μεταχείριση του σκελετικού υλικού σε δεύτερο χρόνο αναγνωρίζεται με τον όρο δευτερογενείς τελετές. Οι τελευταίες φαίνεται ότι αποσκοπούσαν στην εδραίωση των κοινωνικών δεσμών μέσω της ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης με τον επετειακό εορτασμό των κοινών προγόνων⁷⁰.

Τα μινωικά ταφικά σύνολα της υπό εξέταση περιόδου βρίθουν από ίχνη συνυποδηλωτικά μιας δευτερογενούς φύσεως μεταχείρισης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, η οποία μπορεί να περιλάμβανε την αναδιοργάνωση των οστών, την απομάκρυνσή τους από τον χώρο της αρχικής ταφής, την επιλεκτική μεταφορά τους σε διαφορετική τοποθεσία και σε ορισμένες περιπτώσεις τον θρυμματισμό και την καύση τους για λόγους είτε πρακτικής φύσεως, όπως θα ήταν για παράδειγμα η απολύμανσή τους, είτε συμβολικού χαρακτήρα⁷¹. Όσον αφορά στην υπόθεση περί θρυμματισμού μέρους των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για την εξαγωγή ασφαλών και έγκυρων συμπερασμάτων, παρά το γεγονός ότι με την πάροδο της έρευνας αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρηματολογήσει υπέρ της εν λόγω τελετουργίας⁷².

Η ευρεία τέλεση των υπόλοιπων πρακτικών δευτερογενούς φύσεως που προαναφέρθηκαν μαρτυράται χωρίς καμία αμφιβολία από τη σύσταση των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων, καθώς σε πληθώρα ταφικών συνόλων ανά το νησί έχουν εντοπιστεί ομάδες από συσσωρευμένα οστά, τα οποία φαίνεται ότι είχαν μεταφερθεί από την τοποθεσία της αρχικής ταφής στο σημείο εύρεσής τους κατόπιν προσεκτικής επιλογής με έμφαση στα κρανία και στα μακρά οστά⁷³. Σύμφωνα μάλιστα με την οστεοαρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο σκελετικό υλικό από τον Θολωτό τάφο Γ' των Αραχνών και τους Θολωτούς στη Μονή Οδηγήτρια, φαίνεται ότι η ολοκλήρωση της διαδικασίας αποσύνθεσης του σώματος δεν συνιστούσε προϋπόθεση για την δευτερογενή ταφή και μεταχείρισή του⁷⁴. Αξίζει να σημειωθεί

⁶⁸ Chesson 1999, 142-143.

⁶⁹ Roksandic 2002, 109.

⁷⁰ Chesson 1999, 142-143.

⁷¹ Triantaphyllou 2016, 774-775.

⁷² Blackman & Branigan 1982, 8, 25· Hamilakis 1998, 123.

⁷³ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

⁷⁴ Triantaphyllou 2005· Triantaphyllou 2010.

ότι τα επιλεγμένα οστά, παράλληλα με τα ταφικά πλαίσια που φιλοξενούσαν τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς ταφές, μπορεί να μεταφέρονταν σε κτίσματα ή φυσικούς σχηματισμούς που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για δευτερογενείς αποθέσεις. Πρόκειται για τα λεγόμενα οστεοφυλάκια, χαρακτηριστικά παραδείγματα για τα οποία συνιστούν το Κτήριο 6 στο Φουρνί των Αρχανών⁷⁵ και η ταφική Βραχοσκεπή στη θέση Κεφάλα Πετράς⁷⁶.

Όσον αφορά στην καύση του συνόλου ή τμήματος των οστεοαρχειολογικών καταλοίπων, επίσης συνιστά μια επιβεβαιωμένη από τα αρχαιολογικά δεδομένα πρακτική, καθώς σε αρκετά ταφικά σύνολα έχουν εντοπιστεί απανθρακωμένα οστά ή ίχνη αποχρωματισμού σε τοίχους που οφείλονται στην παρουσία πυράς⁷⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Θολωτός τάφος στη θέση Λιβάρι Σκιάδι της νοτιοανατολικής Κρήτης, όπου τα οστά φαίνεται ότι εκτέθηκαν σε ιδιαίτερα υψηλές θερμοκρασίες, οι οποίες διατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα επηρεάζοντας σημαντικά τη σύστασή τους. Η εν λόγω διαδικασία, η οποία θα προϋπέθετε σίγουρα πολύ καλή οργάνωση και σημαντική δαπάνη ενέργειας, χρόνου και καύσιμης ύλης⁷⁸, έλαβε χώρα σε ορισμένο σημείο εκτός της κύριας τοποθεσίας δευτερογενούς απόθεσης⁷⁹.

Ομοίως ίχνη καύσης εντοπίζονται στους θολωτούς στη Μονή Οδηγήτρια, στα Αστερούσια Όρη και στη Βραχοσκεπή στην Κεφάλα Πετρά Σητείας. Σε αυτές τις περιπτώσεις η καύση συνέβη επίσης σε αδιευκρίνιστο χώρο εκτός του κύριου ταφικού συνόλου. Επηρέασε, ωστόσο, μικρό μόνο ποσοστό των οστεοαρχειολογικών καταλοίπων για ένα σύντομο χρονικό διάστημα⁸⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω πρακτική δεν μαρτυράται σε όλα τα ταφικά σύνολα που εντάσσονται χρονολογικά στην υπό εξέταση περίοδο, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους «τάφους-οικίες» που βρέθηκαν στη νοτιοανατολική Κρήτη και το μινωικό νεκροταφείο στο Φουρνί Αρχανών⁸¹.

Όσον αφορά στον ενταφιασμό είτε σε αγγεία καθημερινής χρήσης είτε σε δοχεία με αποκλειστικά ταφική λειτουργία, πρόκειται για μια πρακτική που υιοθετήθηκε ευρέως από το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και εξής⁸². Έτσι, στον Θολωτό τάφο Γ' στις Αρχάνες εντοπίστηκαν λάρνακες που φαίνεται ότι φιλοξένησαν ταφές πρωτογενούς χαρακτήρα, ενώ μαρτυράται η εκτεταμένη χρήση κεραμικών κατασκευών και για δευτερογενείς

⁷⁵ Soles 1992, 142-143.

⁷⁶ Triantaphyllou 2012.

⁷⁷ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

⁷⁸ McKinley 2007, 167-168.

⁷⁹ Triantaphyllou (forthcoming), 7-8.

⁸⁰ Triantaphyllou (forthcoming), 7-8.

⁸¹ Triantaphyllou (forthcoming), 7-8.

⁸² Legarra Herrero 2016, 181.

ενταφιασμούς⁸³. Η εν λόγω πρακτική δεν ήταν άγνωστη στην Κρήτη κατά τις προηγούμενες περιόδους, εφαρμοζόταν ωστόσο μόνο για εγχυτρισμούς παιδιών σε μικρά αγγεία καθημερινής αρχικά χρήσης⁸⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ευρήματα από το μοναδικό ταφικό κτίσμα του νεκροταφείου στο Σίσι που βρισκόταν σε χρήση κατά την Πρώιμη Μινωική Περίοδο. Εδώ, στα Δωμάτια 1.11 και 1.12 της Πρωτομινωικής ΙΙΑ εντοπίστηκαν έξι αγγεία με οστά νεογνών σε άμεση χωρική συνάφεια με τέσσερις πρωτογενείς ταφές ενηλίκων και μια ενός εφήβου στα όρια της ενηλικίωσης⁸⁵. Παράλληλα, οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα εμβρύων εντός αγγείων μαγειρικής χρήσης έχουν εντοπιστεί σε πληθώρα κτιστών τάφων της Πρωτομινωικής ΙΙΑ περιόδου. ενώ αξίζει να αναφερθεί ο εγχυτρισμός δυο νεογνών στην Παχιά Άμμο κατά την Πρωτομινωική ΙΙΙ και δυο πίθοι με αντίστοιχα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα σε άμεση συνάφεια με τους Θολωτούς τάφους στο Κράσι⁸⁶.

Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οστά παιδιών και ενηλίκων συνυπήρχαν στο ίδιο ταφικό δοχείο⁸⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας πίθος της Πρωτομινωικής ΙΙΙ περιόδου από τον Θολωτό τάφο Γ' των Αρχανών, εντός του οποίου βρέθηκαν οστά που αντιστοιχούσαν σε τρία ενήλικα άτομα και σε ένα ανήλικο νεαρής ηλικίας. Μια πιθανή υπόθεση είναι ότι το εν λόγω αγγείο χρησιμοποιήθηκε αρχικά για τον πρωτογενή ενταφιασμό του παιδιού και σε δεύτερο χρόνο ως οστεοφυλάκιο για τη δευτερογενή απόθεση των υπολοίπων⁸⁸. Επιπροσθέτως, στον Τάφο Α του νεκροταφείου στους Βώρους εντοπίστηκε ένα μικρό μαγειρικό σκεύος που έφερε στο εσωτερικό του μια συλλογή δευτερογενούς χαρακτήρα από αναμειγμένα οστά, μεταξύ των οποίων και ένα προερχόμενο από τη γνάθο παιδιού⁸⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εξαιτίας της μοναδικότητάς της, παρουσιάζει η ταφή ενός παιδιού κάτω των τριών ετών σε πίθο, ο οποίος βρέθηκε εντός του οικισμού Νωπήγεια Κισσάμου στη δυτική Κρήτη και χρονολογείται στην Πρωτομινωική ΙΙΑ περίοδο⁹⁰. Το αγγείο ήταν τοποθετημένο στη μακρά πλευρά του με το στόμιό του στραμμένο δυτικά εντός ρηχού λάκκου ανοιγμένου σε έναν πλακόστρωτο υπαίθριο χώρο του οικισμού, ενώ η ταφή συνοδευόταν από δυο λεπίδες οψιανού⁹¹. Η συνήθεια να ενταφιάζονται παιδιά νεαρής ηλικίας εντός οικιστικών

⁸³ Hatzaki & Keswani 2012, 309.

⁸⁴ Merphy & LeRoy 2017, 6.

⁸⁵ Crevecoeur & Schmitt 2009, 86.

⁸⁶ Legarra Herrero 2016, 181.

⁸⁷ Calliauw 2017, 152-153.

⁸⁸ Papadatos 1999, 41.

⁸⁹ Branigan 1993, 124.

⁹⁰ McGeorge 2013, 4.

⁹¹ McGeorge 2013, 4.

συνόλων είχε κάνει την εμφάνισή της στο νησί ήδη από τη Νεολιθική περίοδο με περιορισμένο αριθμό διαθέσιμων παραδειγμάτων στην Κνωσσό. Ωστόσο, δεν εδραιώθηκε ποτέ και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού εγκαταλείφθηκε πλήρως με μοναδική εξαίρεση το παραπάνω παράδειγμα στην Κίσσαμο. Η επιλογή εκ μέρους των Μινωιτών να μην υιοθετήσουν την εν λόγω πρακτική κατά την υπό εξέταση περίοδο φαίνεται ότι ήταν πλήρως συνειδητή, καθώς πρόκειται για μια συνήθεια που γνώρισε ευρεία διάδοση σε γειτονικούς πολιτισμούς, με τους οποίους είχαν εκτεταμένες επαφές⁹². Συγκεκριμένα, ο εγχυτρισμός και ο ενταφιασμός παιδιών -και ορισμένες φορές ενηλίκων- εντός οικισμών μαρτυράται στην Ανατολία, στην Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο ήδη από την Εποχή του Λίθου, ενώ φαίνεται ότι συνεχίστηκε με αμείωτη διάδοση και κατά την Εποχή του Χαλκού, οπότε το έθιμο υιοθετήθηκε ευρέως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο⁹³.

Ο συλλογικός χαρακτήρας των μινωικών Προανακτορικών τάφων, σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια χρήση τους και την ευρεία διάδοση της δευτερογενούς μεταχείρισης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που βρίσκονταν στο εσωτερικό τους, δεν επιτρέπει τον συσχετισμό συγκεκριμένων ατόμων με επιμέρους κτερίσματα, παρά το γεγονός ότι αυτά εντοπίζονται κατά κόρον και σε μεγάλη ποικιλία εντός των ταφικών συνόλων⁹⁴. Σε μια σπάνια μόνο περίπτωση στο Ταφικό Κτίσμα 19 στις Αρχάνες κατέστη δυνατή η σύνδεση κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων κοσμήματα, λεπίδες οψιανού και κεραμικά αγγεία, με ταφές ενήλικων ατόμων. Αντίθετα, δεν εντοπίζονται εδώ στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της συσχέτισης συγκεκριμένων τεχνέργων με μωρά και παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών. Το γεγονός, μάλιστα, ότι ορισμένα εκ των αγγείων έφεραν ίχνη χρήσης είναι συνυποδηλωτικό της πιθανής λειτουργίας τους ως προσωπικών αντικειμένων των νεκρών, τα οποία επελέγησαν για να τους συνοδεύσουν μετά θάνατον κατά τη στιγμή του ενταφιασμού τους⁹⁵.

Η παραπάνω ένδειξη για ειδική μεταχείριση απέναντι σε συγκεκριμένα πρόσωπα κατά την πρωτογενή ταφή φαίνεται ότι συνιστά εξαίρεση του κανόνα, καθώς σε γενικές γραμμές δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνηγορούν υπέρ της απόδοσης περισσότερης σημασίας σε επιμέρους αποθέσεις. Για παράδειγμα στο ταφικό σύνολο της Κουμάσας στη Μεσαρά εντοπίστηκαν οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα από εκατοντάδες άτομα αλλά σε κανέναν εκ των θολωτών δεν είναι δυνατή η αναγνώριση της αρχικής θέσης και φύσης των ενταφιασμών, καθώς τα οστά ήταν στοιβαγμένα σε σωρούς με σκοπό τη διαμόρφωση χώρου για νέες ταφές⁹⁶.

⁹² McGeorge 2012, 297-300.

⁹³ McGeorge 2013, 1-7.

⁹⁴ Calliauw 2017, 153.

⁹⁵ Driessen 2010, 113.

⁹⁶ Driessen 2010, 113.

Παρόμοιες ενδείξεις ήρθαν στο φως και κατά την ανασκαφή του νεκροταφείου στην Ψείρα, παρά το μικρό μέγεθος των λακκοειδών τάφων και τον πιο περιορισμένο αριθμό ατόμων στο εσωτερικό τους⁹⁷. Σε αυτό το πλαίσιο ο συσχετισμός συγκεκριμένων κτερισμάτων με μια μόνο ταφή, ενήλικου ή ανήλικου ατόμου, καθίσταται στις πλείστες των περιπτώσεων σχεδόν ακατόρθωτος, χωρίς να είναι εμφανής κάποια ιδιαίτερη διάκριση με βάση την ηλικιακή ομάδα του εκάστοτε αποβιώσαντος⁹⁸. Για ορισμένες μόνο περιπτώσεις παιδικών ταφών μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια ότι συνοδεύονταν από όστρεα, όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου κατά την υπό εξέταση περίοδο. Αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο Φουρνί των Αρχανών⁹⁹.

Η σύνδεση κτερισμάτων με συγκεκριμένες ομάδες σκελετικών καταλοίπων επομένως, φαίνεται ότι σχετιζόταν περισσότερο με δευτερογενείς παρά με πρωτογενείς τελετουργίες. Για παράδειγμα στο ταφικό σπήλαιο στο Κυπαρίσσι οι αποθέσεις δευτερογενούς φύσεως συνοδεύονταν από πέντε κυκλαδικά ειδώλια και δεκαεννιά σφραγίδες, ενώ τρεις ενταφιασμοί πρωτογενούς χαρακτήρα εμφανίζονται ακτέριστοι¹⁰⁰. Αντίστοιχα στο Ταφικό Κτίσμα 19 των Αρχανών υπάρχουν ενδείξεις για τη συσχέτιση κτερισμάτων με απομονωμένα κρανία¹⁰¹. Η πιο ευρέως διαδεδομένη πρακτική φαίνεται ότι ήταν η τοποθέτηση τεχνέργων κοντά στα κρανία αφού είχε ολοκληρωθεί η αποσύνθεση του σώματος και η επιλεκτική μετακίνηση τμήματος των εναπομεινάντων σκελετικών καταλοίπων στο χώρο της δευτερογενούς απόθεσης. Επομένως, τα κτερίσματα δεν χρησιμοποιούνταν κατά την υπό εξέταση περίοδο με συμβολικό σκοπό να αναδείξουν το κύρος και τη δύναμη ενός αποβιώσαντος κατά τη στιγμή του θανάτου του, αλλά περισσότερο ως δώρα από την κοινότητα των ζώντων προς τιμήν του συνόλου των προγόνων τους¹⁰².

Συνολικά, το ταφικό εθιμοτυπικό στην Κρήτη της Προανακτορικής περιόδου φαίνεται ότι περιλάμβανε μια πληθώρα σύνθετων και πολυεπίπεδων τελετουργιών τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς χαρακτήρα, με σκοπό την επίτευξη της σύνθετης και μακροχρόνιας διαλλακτικής σχέσης μικρότερων ή μεγαλύτερων κοινωνικών ομάδων με το νεκρό σώμα¹⁰³. Τα διαφορετικά στάδια που μεσολαμβάνουν από τη στιγμή του θανάτου έως και τον οριστικό ενταφιασμό των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων συνιστούσαν στην πραγματικότητα μια

⁹⁷ Betancourt & Davaras 2003, 129.

⁹⁸ Calliauw 2017, 153.

⁹⁹ Sakellarakis & Sakellarakis 1997, 194, 212-213.

¹⁰⁰ Serpetsidaki 2006, 245-246.

¹⁰¹ Maggidis 1994, 31-32.

¹⁰² Driessen 2010, 114.

¹⁰³ Triantaphyllou 2016, 776-777.

δημόσια αρένα, που παρείχε ποικίλες ευκαιρίες για την διαπραγμάτευση των επιμέρους κοινωνικών σχέσεων, τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων και την ενίσχυση της προγονικής μνήμης του κοινωνικού συνόλου¹⁰⁴. Υπό αυτό το πλαίσιο τα οστά έπαυαν να λειτουργούν ως συνυποδηλωτικά μεμονωμένων ατόμων με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά και αποκτούσαν συμβολική αξία ως ένα ανώνυμο σύνολο καταλοίπων, διαμέσου του οποίου εξασφαλιζόταν η σύνδεση του παρόντος με τους προγόνους και το κοινοτικό παρελθόν¹⁰⁵.

2.3. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών

Η σημασία που απέδιδαν οι Μινωίτες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα προς τιμή των νεκρών τους καθίσταται, συνεπώς, έκδηλη από την τεράστια ποσότητα χρόνου και ενέργειας που φαίνεται ότι διέθεταν για την οικοδόμηση σύνθετων μνημειακών ταφικών κτισμάτων και την οργάνωση πολυεπίπεδων και πολυδάπανων νεκρικών τελετουργιών, που προϋπέθεταν μια μακροχρόνια και αδιάκοπη επαφή με το αποσυντιθέμενο σώμα. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραμάτιζαν οι εν λόγω τελετές στην κοινωνική πραγματικότητα είναι ουσιαστικά αδιαμφισβήτητος, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς την απόδοση ελάχιστης συγκριτικά σημασίας στη διαμόρφωση των συνόλων οικιστικού χαρακτήρα, όπως αυτή μαρτυράται από τη μέχρι στιγμής παντελή οριακά απουσία τους από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα. Η συμπερίληψη, ως εκ τούτου, ή ο αποκλεισμός από τα επίσημα ταφικά περιβάλλοντα θα μπορούσαν να λογίζονται ως στοιχεία ενδεικτικά του ρόλου που διαδραμάτιζε το κάθε άτομο εντός της εκάστοτε ομάδας, στο βαθμό κατά τον οποίο οι ταφικές πρακτικές είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως συνυποδηλωτικές της κοινωνικής οργάνωσης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εξαγωγή των όποιων συμπερασμάτων χρειάζεται να πραγματοποιηθεί με φειδώ, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψιν ότι τα ταφικά δεδομένα αντανακλούν στην ουσία τις ιδέες μιας κοινωνίας για το ρόλο του εκάστοτε ατόμου στο εσωτερικό της, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται κατ' ανάγκη στην υφιστάμενη κοινωνικό-οικονομική πραγματικότητα. Είναι ιδιαίτερα πιθανό, όπως προαναφέρθηκε, οι ζώντες να χρησιμοποιούσαν συνειδητά το ταφικό τελετουργικό με σκοπό την κατοχύρωση, απόρριψη και εν γένει επαναδιαπραγμάτευση των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων στη βάση των οποίων διαμορφώνονταν ο ρόλος και η θέση του ατόμου στην κοινωνία. Ως εκ τούτου, η ερμηνεία των ταφικών δεδομένων αποσκοπεί

¹⁰⁴ Hatzaki & Keswani 2012, 323.

¹⁰⁵ Triantaphyllou 2016, 776-777.

περισσότερο στην αναγνώριση του τρόπου με τον οποίο επιλεγόταν να προβληθεί το κύρος του εκάστοτε αποβιώσαντος μέσω της μεταθανάτιας μεταχείρισής του και όχι τόσο στην προσέγγιση του ρόλου που εκείνος διαδραμάτιζε όσο βρισκόταν εν ζωή. Καθώς μάλιστα ο τρόπος με τον οποίο οι ταφικές πρακτικές σκιαγραφούνται διαμέσου των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων είναι αποτέλεσμα πολλών και αλληλεξαρτώμενων παραγόντων, που διαμορφώνονται στη βάση του συμβολικού και ιδεολογικού υποβάθρου των ταφικών τελετουργιών σε συνάρτηση με τις εκάστοτε υφιστάμενες περιβαλλοντολογικές και ανασκαφικές συνθήκες, η ανάγκη για την απόδοση ιδιαίτερης προσοχής στην προσέγγιση και στην ερμηνεία των ταφικών συνόλων καθίσταται καταλυτικής σημασίας για την εξαγωγή έγκυρων κατά το δυνατόν συμπερασμάτων.

Λαμβάνοντας πάντοτε υπόψιν τις παραπάνω διευκρινίσεις, δεν θα ήταν αδόκιμο να υποθέσει κανείς ότι σε κοινωνίες όπως αυτές που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη της Προανακτορικής περιόδου, η σχέση των οποίων με το παρελθόν τους φαίνεται ότι υπήρξε καταλυτικής σημασίας αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας, η εξασφάλιση του δικαιώματος συμμετοχής στο επίσημο ταφικό εθιμοτυπικό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ενδεικτική ενός αναγνωρισμένου ρόλου στο κοινωνικό σύνολο. Με άλλα λόγια, η μετά θάνατον συμπερίληψη στις σύνθετες τελετουργικές φύσεως διεργασίες, που αποσκοπούσαν στην απαλοιφή της ατομικής ταυτότητας και στη συνεπακόλουθη επ' άπειρον ένταξη στο συλλογικό προγονικό παρελθόν, είναι δυνατόν να αναγνωριστεί ως συνυποδηλωτική μιας πρότερης κατοχυρωμένης θέσης του αποβιώσαντος ως ενεργού μέλους της κοινωνίας των ζώντων ή έστω της πρόθεσης των υπεύθυνων για τον ενταφιασμό του να τον αντιμετωπίσουν ως ενεργό κοινωνικό παράγοντα. Υπό αυτή την έννοια, οι νεκροί αποτελούσαν στην ουσία έναν κρίκο σύνδεσης της κοινωνίας του παρόντος με το παρελθόν, ένα μέσο δηλαδή συμβολικής νομιμοποίησης των κληροδοτημένων προγονικών προνομίων, που απολάμβαναν τα εν ζωή μέλη της εκάστοτε κοινότητας. Ως εκ τούτου, μέσω της αποκατάστασης των ταφικών τελετουργιών, οι οποίες χρησιμοποιούνταν κατά κόρον για την εξιδανίκευση, τη διαμόρφωση και την εδραίωση της κοινωνικής πραγματικότητας, καθίσταται εφικτή η προσέγγιση του πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου ζούσαν οι Μινωίτες.

Επομένως, προκειμένου να επιτευχθεί η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο και την ταυτότητα του παιδιού στη μινωική Κρήτη κατά την υπό εξέταση περίοδο, χρειάζεται να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο τα ανήλικα άτομα νεαρής ηλικίας συμπεριλαμβάνονταν στο εν λόγω ταφικό εθιμοτυπικό. Αν νοούνταν, δηλαδή στην ουσία, ως μέλη του συνόλου των προγόνων της εκάστοτε κοινότητας και, ως εκ τούτου, ως κοινωνικοί παράγοντες άξιοι να εξασφαλίσουν τη μακροχρόνια διατήρησή τους στη συλλογική μνήμη ως

αναπόσπαστο κομμάτι του προγονικού παρελθόντος. Με λίγα λόγια, χρειάζεται να διευκρινιστεί αν εντοπίζονται οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών στα επίσημα ταφικά σύνολα πρωτογενούς ή δευτερογενούς χαρακτήρα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να στηρίζεται η υπόθεση περί αντιμετώπισης τους ως επίσημων κοινωνικών μελών με κατοχυρωμένη θέση στο σύνολο των αξιωματιών και τιμών -μέσω των πολυεπίπεδων μακροχρόνιων ταφικών τελετουργιών- προγόνων. Η παραπάνω διαπίστωση θα έπρεπε να συνιστά ένα εύκολο εγχείρημα, δεδομένου ότι η πλειονότητα των σχετικών αρχαιολογικών δεδομένων είναι, όπως προαναφέρθηκε, ταφικού χαρακτήρα και προέρχεται από οργανωμένα ταφικά σύνολα.

Οι αρχαιολόγοι ωστόσο, που καλούνται να μελετήσουν τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο τόσο διαβίωσής τους όσο και αντιμετώπισής τους από τον κοινωνικό περίγυρο, συναντούν πληθώρα δυσκολιών, οι οποίες οφείλονται -ειδικά για την περίπτωση της μινωικής Κρήτης- στην κατασταλτική δράση ποικίλων παραγόντων¹⁰⁶. Αρχικά, ο ίδιος ο χαρακτήρας των ενταφιασμών, όπως περιεγράφη παραπάνω, ο οποίος οδηγούσε στις πλείστες των περιπτώσεων, λόγω της συλλογικής φύσεως των ταφών και της δευτερογενούς μεταχείρισης των αποσυντιθέμενων σωμάτων, στη διαμόρφωση συνόλων αποτελούμενων από μάζες οστών που ανήκαν σε πολλά διαφορετικά άτομα, καθιστά την απόπειρα αναγνώρισης επιμέρους ηλικιακών ομάδων εξαιρετικά επισφαλής. Παρατηρείται έτσι συχνά, μια υποεκπροσώπηση των παιδικών καταλοίπων στα οστεοαρχαιολογικά σύνολα, η οποία ωστόσο ενδέχεται να είναι πλασματική, καθώς μπορεί να οφείλεται στην επίδραση διάφορων διεργασιών ταφονομικής φύσεως ικανών να οδηγήσουν στην βαθμιαία εξαφάνιση των πιο εύθραυστων και εύάλωτων οστών, όπως είναι αυτά των ανηλικών βρεφικής, νηπιακής και παιδικής ηλικίας¹⁰⁷. Καθίσταται έτσι ιδιαίτερα σημαντική η προσεκτική αναγνώριση και καταγραφή των επιμέρους ταφονομικών στοιχείων, δηλαδή όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το σύνολο των διαδικασιών που επέδρασαν στα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα -από τη στιγμή της πρωτογενούς ταφής τους και εξής- μεταβάλλοντας σημαντικά την κατάσταση διατήρησής τους. Ως τέτοια στοιχεία λογίζονται για παράδειγμα η επιφάνεια του εκάστοτε οστού, ο βαθμός θρυμματισμού του και η παρουσία ενδείξεων συνυποδηλωτικών καύσης¹⁰⁸.

Δεδομένου δε ότι οι περισσότερες ανασκαφές του παρελθόντος στην Κρήτη έλαβαν χώρα χωρίς τη συνδρομή εξειδικευμένων οστεοαρχαιολόγων, με το ενδιαφέρον των ερευνητών και

¹⁰⁶ Rutter 2003, 8.

¹⁰⁷ Gallou 2021, 436.

¹⁰⁸ Τριανταφύλλου et al. (forthcoming), 3.

των ερευνητριών να εστιάζεται κατά βάση στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου ή στην ποιότητα και στην ποσότητα των κτερισμάτων, η καταγραφή, η αναγνώριση, η μελέτη και η δημοσίευση των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων ελλιπής αν όχι ανύπαρκτη¹⁰⁹. Καθώς μάλιστα, η αρχαιολογική έρευνα επικεντρωνόταν στο μεγαλύτερο μέρος της στην προσπάθεια για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την υφιστάμενη κοινωνικό-πολιτική οργάνωση, ελάχιστες ήταν μέχρι πρότινος οι δημοσιεύσεις που περιλάμβαναν στοιχεία ενδεικτικά της ταφικής μεταχείρισης του ανθρώπινου σώματος ενήλικων και πόσο μάλλον ανήλικων ατόμων, τα οποία αρχικά δεν συνυπολογίζονταν ως παράγοντες με σημαντική δυναμική επιρροή στην διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας¹¹⁰.

Το γεγονός συνεπώς, ότι τα παιδιά παρουσιάζονται ως κοινωνική ομάδα υποεκπροσωπούμενη στα οργανωμένα μινωικά ταφικά σύνολα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, είναι πολύ πιθανό να μην συνιστά αποτέλεσμα μιας συνειδητής επιλογής αποκλεισμού τους από αυτά, αλλά της επίδρασης πληθώρας μεταγενέστερων παραγόντων, που είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε μια επισφαλή ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων¹¹¹. Άλλωστε, για την πλειονότητα των ανεσκαμμένων και δημοσιευμένων θέσεων ταφικού χαρακτήρα που εντάσσονται χρονολογικά στην υπό εξέταση περίοδο, εντοπίζονται συχνά μη λεπτομερείς αναφορές, που συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης παιδικών ταφών στο εσωτερικό τους.

Συγκεκριμένα, για την περίπτωση των θολωτών τάφων στη Μεσαρά της κεντρικής και νότιας Κρήτης, 45 εκ των οποίων έχουν χρονολογηθεί με ασφάλεια με εύρος χρήσης από την αρχή της Πρώιμης έως και τα μέσα της Μέσης Εποχής του Χαλκού, οι αρχικές δημοσιεύσεις αναφέρονται αποκλειστικά σε ενταφιασμούς αντρών και γυναικών, χωρίς όμως να έχει προηγηθεί εκτεταμένη καταγραφή και μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων¹¹². Συνοπτικά, πρόκειται για πλούσια κτερισμένα ταφικά κτίσματα συλλογικού χαρακτήρα, εντός των οποίων εντοπίστηκαν σύνολα εξαρθρωμένων οστών, που ορισμένες φορές έφεραν ίχνη καύσης και φαίνεται ότι ήταν συγκεντρωμένα σε ομάδες κατόπιν προσεκτικής επιλογής με έμφαση στα κρανία¹¹³. Η επικρατέστερη θεωρία είναι ότι τα εν λόγω ταφικά κτίσματα χρησιμοποιούνταν για αρκετούς αιώνες από κοινωνικές ομάδες που αναγνωρίζονται ως «πυρηνικές οικογένειες»¹¹⁴. Αναφορές για οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ατόμων βρεφικής,

¹⁰⁹ Triantaphyllou 2016, 769.

¹¹⁰ Merphy & LeRoy 2017, 13.

¹¹¹ Calliauw 2017, 148-149.

¹¹² Branigan 1970, 10-23, 91, 121.

¹¹³ Branigan 1970, 56-86, 113; Branigan 1987, 45.

¹¹⁴ Triantaphyllou (forthcoming), 9.

νηπιακής και παιδικής ηλικίας υπάρχουν, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα τον τάφο Α στους Βόρους που αναφέρεται στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Ωστόσο, είναι αισθητά λιγότερες από αυτό που θα περίμενε κανείς με βάση το μοντέλο του Bintliff για τον υπολογισμό των νεκρών που αποδίδει κατά μέσο όρο η εκάστοτε «πυρηνική οικογένεια» ανά εκατονταετία¹¹⁵.

Σύμφωνα, δηλαδή, με το εν λόγω μοντέλο υπολογίζεται ότι η μέση «πυρηνική οικογένεια» έξι ή επτά ατόμων αναμένεται να παράγει 20 περίπου νεκρούς ανά αιώνα, μέγεθος στο οποίο φαίνεται ότι ανταποκρίνονται τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από την πλειοψηφία των εν λόγω ταφικών συνόλων. Το παράδοξο είναι ότι -δεδομένης της παραδοχής για μια «οικογενειακού τύπου» προσέγγιση- θα περίμενε κανείς να συμπεριλαμβάνονται εντός των θολωτών οστά που να αντιστοιχούν σε περίπου οχτώ ανήλικα άτομα ανά εκατό χρόνια χρήσης. Αντίθετα, οι ενδείξεις που να συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης παιδικών ενταφιασμών είναι πολύ λιγότερες, κάτι που είναι όμως ιδιαίτερα πιθανό να οφείλεται σε έναν συνδυασμό της μεγαλύτερης πιθανότητας για κακή διατήρηση των παιδικών οστών συγκριτικά με αυτά των ενηλίκων και της ελλιπούς οστεοαρχαιολογικής έρευνας¹¹⁶. Για την εξαγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων περί των ηλικιακών ομάδων στις οποίες ανήκαν οι ενταφιασμένοι πληθυσμοί απαιτείται επομένως, για το σύνολο των ανεσκαμμένων θολωτών, πληρέστερη έρευνα με έμφαση στην οστεοαρχαιολογική μελέτη. Δυστυχώς, μέχρι σήμερα αντίστοιχες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί για έναν περιορισμένο μόνο αριθμό εκ των υπό εξέταση τάφων, οι οποίες θα αναλυθούν σε επόμενη ενότητα.

Ανατολικότερα, στη νότια Κρήτη και συγκεκριμένα στη θέση Πύργος της Μύρτου, ανασκάφηκε ένα προανακτορικό ταφικό κτίσμα του τύπου «τάφος-οικία», με συνεχόμενη χρήση από την Πρωτομινωική ΙΙΙ έως και την Μεσομινωική ΙΒ περίοδο, το οποίο φαίνεται ότι λειτουργούσε παράλληλα ως οστεοφυλάκιο και έφερε οστά που ανήκαν σε 65 άτομα από όλες τις πιθανές ηλικιακές κατηγορίες και βιολογικά φύλα¹¹⁷. Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση είναι ότι όλα τα μετάλλια κτερίσματα που συνόδευαν τις εν λόγω ταφές έχουν συσχετιστεί με άτομα είτε ανήλικα είτε ενήλικα θηλυκού βιολογικού φύλου¹¹⁸. Δυστυχώς, δεν έχει εντοπιστεί προς το παρόν οικισμός, ο οποίος να χρονολογείται στις υπό εξέταση περιόδους και να βρίσκεται σε άμεση χωρική συνάφεια με το ταφικό αυτό κτήριο, ώστε να μπορέσει να διαπιστωθεί το μέγεθος της μερίδας του πληθυσμού που το χρησιμοποιούσε¹¹⁹. Βάσει του μοντέλου του Bintliff πάντως, υπολογίζεται ότι για τα 200 περίπου χρόνια χρήσης του

¹¹⁵ Bintliff 1997, 83-84.

¹¹⁶ Branigan 1993, 88; Triantaphyllou (forthcoming), 9.

¹¹⁷ Hatzaki & Keswani 2012, 308; Soles 1992, 177-179.

¹¹⁸ Maggidis 1994, 81.

¹¹⁹ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

ενταφιάστηκαν στο εσωτερικό του άτομα που αντιστοιχούν σε μιάμιση περίπου πυρηνική «οικογένεια». Ο μόνος επαρκώς ανεσκαμμένος και δημοσιευμένος σύγχρονος οικισμός στη Μύρτο βρίσκεται στην θέση Φούρνος-Κορυφή και δεν έχει συσχετιστεί με κάποιο οργανωμένο νεκροταφείο. Θεωρείται ωστόσο ότι φιλοξενούσε λιγότερες από έξι «οικογένειες»¹²⁰. Επομένως, αν υποθέσει κανείς ότι και ο οικισμός που χρησιμοποιούσε το ταφικό κτίσμα της θέσης Πύργος είχε αντίστοιχο μέγεθος, μπορεί να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι -με βάση τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα- η πρόσβαση στους συλλογικούς τάφους ήταν ανοιχτή σε ένα μόνο μέρος του εκάστοτε πληθυσμού χωρίς, όμως, διακρίσεις βασισμένες σε έμφυλα και ηλικιακά κριτήρια αλλά περισσότερο σε συγγενικούς δεσμούς.

Προχωρώντας βορειότερα, στα Μάλια έχει εντοπιστεί πληθώρα τάφων, οι οποίοι εντάσσονται σε διαφορετικούς τύπους και φαίνεται ότι φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους νεκρούς προερχόμενους από διάφορες κοινωνικές θέσεις¹²¹. Το μεγαλύτερο μέρος της λεγόμενης Νεκρόπολης καταλάμβανε το ταφικό σύνολο του Χρυσόλακου, το οποίο βρισκόταν σε χρήση για αρκετά χρόνια κατά την Προανακτορική και Πρωτοανακτορική περίοδο. Τα παραδείγματα πρωτογενών ταφών είναι και σε αυτή την περίπτωση περιορισμένα, ενώ στα περισσότερα ταφικά κτίσματα φαίνεται ότι είχαν λάβει χώρα δευτερογενείς τελετές, με ορισμένα εξ αυτών να έχουν αναγνωριστεί ως οστεοφυλάκια¹²². Δυστυχώς, ελλείψει εξειδικευμένης έρευνας με έμφαση στα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία των ενταφιασμένων πληθυσμών. Ενδιαφέρον είναι ότι και σε αυτή την περίπτωση εντοπίζονται μεμονωμένες αναφορές για παιδικές ταφές¹²³.

Για την περίπτωση των δυο οργανωμένων νεκροταφείων που χρησιμοποιούνταν από τον οικισμό που αναπτύχθηκε στα Γούρνια κατά την Προανακτορική και Πρωτοανακτορική περίοδο, οι οστεοαρχαιολογικές έρευνες είναι επίσης περιορισμένες. Το νεκροταφείο του Σφουγγαρά είναι το μεγαλύτερο και περιλαμβάνει δύο ταφικές βραχοσκεπές, ενταφιασμούς απευθείας στο έδαφος ή σε πίθους και από την Πρωτοανακτορική περίοδο και εξής κτιστούς συλλογικούς τάφους. Οι ταφές συνοδεύονταν από ποικίλων τύπων κτερίσματα. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι πρόκειται για ένα ταπεινό σχετικά ταφικό σύνολο, που χρησιμοποιούνταν από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού¹²⁴. Αντίθετα, το βόρειο νεκροταφείο υπήρξε πλουσιότερο και εικάζεται ότι προοριζόταν για άτομα ανώτερων κοινωνικών θέσεων.

¹²⁰ Warren 1972.

¹²¹ Soles 1992, 160-163.

¹²² Soles 1992, 164-173.

¹²³ Soles 1992, 173-176.

¹²⁴ Soles 1992, 1.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού βρισκόντουσαν εδώ σε χρήση δύο ταφικές βραχοσκεπές και τουλάχιστον ένας κτιστός τάφος του τύπου «τάφος-οικία», ενώ κατά τη Μεσομινωική ΙΑ οικοδομήθηκαν περισσότερα ταφικά κτίσματα, που συνέχισαν να δέχονται ταφές και κατά την Πρωτοανακτορική¹²⁵. Οι αναφορές σχετικά με τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα -όποτε υπάρχουν- είναι συνοπτικές και περιορίζονται σε γενικού τύπου διατυπώσεις που περιγράφουν μεγάλες μάζες από αναμειγμένα και εξαθρωμένα οστά σε κακή κατάσταση, συνήθως χωρίς να συνοδεύονται από οποιαδήποτε απόπειρα για τον προσδιορισμό της ηλικίας ή του βιολογικού φύλου των ενταφιασμένων¹²⁶.

Στην δημοσίευση για το Μόγλο, όπου έχει ανασκαφεί από τον Seager Προανακτορικό νεκροταφείο με τη μεγαλύτερη μέχρι στιγμής συγκέντρωση κτιστών τάφων του τύπου «τάφος-οικία» στο νησί, οι αναφορές στα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα είναι επίσης σπάνιες και ανεπαρκείς, σε σημείο που να περιορίζονται σε περιγραφές για σύνολα οστών προερχόμενα από πολλά διαφορετικά άτομα¹²⁷. Για την περίπτωση του τάφου XVIII, γίνεται μνεία στο αξιοσημείωτα μικρό μέγεθός του, με υπαινιγμούς ότι χωρούσε στο εσωτερικό του ένας άνθρωπος είτε πολύ μικροκαμωμένος είτε σε ιδιαίτερα συνεσταλμένη στάση. Η εξαγωγή κάποιου συμπεράσματος σχετικά με το αν υπάρχει πιθανότητα να φιλοξενούσε άτομα η ανάπτυξη των οποίων δε είχε ολοκληρωθεί έως τη στιγμή του θανάτου τους είναι ουσιαστικά ανέφικτη δεδομένης της απουσίας οποιασδήποτε καταγραφής των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων¹²⁸.

Ακόμα πιο ανατολικά, στο Παλαίικαστρο, βρίσκεται σύνολο ταφικών κτισμάτων, επίσης του τύπου «τάφος-οικία», που δεχόταν ταφές ανά διάφορες χρονικές περιόδους κατά την Πρώιμη και την αρχή της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Ο χαρακτήρας των περισσότερων ενταφιασμών, οι οποίοι συνοδεύονταν από κτερίσματα, έχει αναγνωριστεί ως δευτερογενής, καθώς τα περισσότερα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ανασκάφηκαν ομαδοποιημένα σε αναμειγμένα σύνολα χωρίς να παρατηρείται διατήρηση της αρχικής σκελετικής διάρθρωσης¹²⁹. Παρά τις περιορισμένες και συνοπτικές αναφορές των ανασκαφών στα οστά, στην περίπτωση του Τάφου VII γίνεται λόγος για ταφή βρέφους, που εντοπίστηκε στο εσωτερικό αγγείου με δυο λαβές χωρίς ενδείξεις για μεταγενέστερη μεταχείριση μετά την πρωτογενή ταφή. Εντός του ίδιου αρχαιολογικού πλαισίου ανασκάφηκε πληθώρα κτερισμάτων και οστών που φαίνεται ότι

¹²⁵ Soles 1992, 2.

¹²⁶ Soles 1992, 3-40.

¹²⁷ Soles 1992, 41-114.

¹²⁸ Soles 1992, 105-106.

¹²⁹ Soles 1992, 179-192.

τοποθετήθηκαν εκεί στο πλαίσιο δευτερογενών τελετών, κατά τις οποίες αποδιδόταν ιδιαίτερη έμφαση στην επιλογή των κρανίων¹³⁰.

Βάσει των παραπάνω αρχαιολογικών δεδομένων, φαίνεται ότι για τη συμπερίληψη ή τον αποκλεισμό του εκάστοτε ατόμου από τα επίσημα οργανωμένα ταφικά σύνολα λαμβάνονταν υπόψιν πολλοί παράγοντες, η φύση των οποίων διέφερε από περιοχή σε περιοχή. Στη νότια και κεντρική Κρήτη για παράδειγμα και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς, μια πρώτη εξέταση των ταφικών καταλοίπων συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το δικαίωμα ενταφιασμού στους θολωτούς τάφους εξασφαλιζόταν από άτομα που ανήκαν στην εκάστοτε «πυρηνική οικογένεια» που τους χρησιμοποιούσε. Συνεπώς, μέσω των ταφικών πρακτικών αναδεικνύεται ως κομβικό στοιχείο της ταυτότητας του ατόμου η ιδιότητα μέλους στο «νοικοκυριό», δηλαδή στη βασική για την οργάνωση της καθημερινής ζωής κοινωνική μονάδα, η οποία ήταν διαρθρωμένη με τη μορφή της «πυρηνικής οικογένειας».

Υπό αυτή την έννοια, τα παιδιά, αν θεωρηθεί ότι εξασφαλίζουν από τη στιγμή της γέννησης τους το εν λόγω κοινωνικό χαρακτηριστικό, δεν θα πρέπει να αποκλείονταν από το επίσημο ταφικό εθιμοτυπικό και, ως εκ τούτου, από το δικαίωμα διατήρησης στη συλλογική μνήμη. Η παρουσία μάλιστα, οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων ανήλικων νεαρής ηλικίας σε θολωτούς τάφους συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η ηλικία, ως χαρακτηριστικό της παιδικής ταυτότητας, δεν αποτελούσε κριτήριο ικανό να οδηγήσει σε κοινωνική περιθωριοποίηση που να αντανακλάται στις ταφικές πρακτικές. Ως εκ τούτου, η υποεκπροσώπηση των ανήλικων πληθυσμών στα ανεσκαμμένα υπό εξέταση ταφικά σύνολα είναι ιδιαίτερα πιθανό να οφείλεται στη δράση ποικίλων περιβαλλοντικών ή πολιτισμικών παραγόντων και να μη συνιστά συνειδητή κοινωνική επιλογή.

Αντίθετα, σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα τα Μάλια, στις οποίες η επιλογή για διαφορετική ταφική μεταχείριση μπορεί να ερμηνευτεί ως συνειδητή προσπάθεια των ζώντων πληθυσμών για την ανάδειξη σχέσεων βασισμένων στην οριζόντια κοινωνική διαφοροποίηση, η ηλικία είναι πιθανότερο να διαδραμάτιζε κάποιο ρόλο ως κριτήριο ένταξης ή αποκλεισμού από τα επίσημα ταφικά σύνολα. Η παρουσία σποραδικών παιδικών ταφών σε ορισμένα από αυτά μαρτυρά, ωστόσο, ότι ενίοτε ίσως κρίνονταν ως πιο σημαντικά άλλα στοιχεία διαμορφωτικά της ατομικής ταυτότητας, όπως είναι για παράδειγμα η συμμετοχή σε ευρύτερα δίκτυα επαφών ή συμμαχιών και ο κοινωνικός ρόλος που αυτή μπορούσε να εξασφαλίσει. Τα κριτήρια δε για την ένταξη ενός ατόμου στα εν λόγω δίκτυα, σε κοινωνίες η οργάνωση των οποίων φαίνεται ότι θεμελιωνόταν στο πλαίσιο οριζόντιων ετεραρχικών σχέσεων

¹³⁰ Soles 1992, 188-191.

διαμορφωμένων στη βάση ανισοτήτων, διαφοροποιούνταν ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο και είναι πιθανό ότι σχετιζόνταν με διαφορετικά κάθε φορά χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων ενδέχεται να συμπεριλαμβάνονταν -πέρα από τους συγγενικούς δεσμούς- και η ηλικία. Η υποεκπροσώπηση επομένως των παιδικών οστών στα σύνολα των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που προέρχονται από ταφικά περιβάλλοντα ενδεικτικά αντίστοιχης κοινωνικής οργάνωσης, ενδέχεται -πέρα από την πιθανότητα να είναι αποτέλεσμα της επίδρασης διάφορων ταφονομικών διεργασιών- να αντανακλά μια συνειδητή επιλογή αποκλεισμού.

Με σκοπό την εξαγωγή πληρέστερων συμπερασμάτων, καθώς και την απόπειρα προσέγγισης σημαντικών ζητημάτων, όπως είναι για παράδειγμα η ανάδειξη ενδεχόμενων διαφοροποιήσεων στην ταφική μεταχείριση ενηλίκων και ανηλίκων ενταφιασμένων εντός του ίδιου ταφικού περιβάλλοντος, θα ακολουθήσει μια εκτενέστερη αναφορά σε ταφικά σύνολα για τα οποία είναι διαθέσιμες λεπτομερείς αναλύσεις των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων.

2.4. Οι μελέτες των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων

Αντίθετα με τις περισσότερες ανασκαφές που έλαβαν χώρα τον 20^ο αιώνα και κατά τις οποίες, όπως προαναφέρθηκε, η σημασία που αποδιδόταν στη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση υποτυπώδης, ορισμένες πιο σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες, οι οποίες αφιέρωσαν την απαραίτητη προσοχή στη λεπτομερή καταγραφή και ανάλυση των οστών, καθιστούν πιο εφικτή την απόπειρα προσέγγισης των μινωικών ταφικών πρακτικών και συνεπώς των κοινωνιών που τις εφάρμοζαν. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά η ανασκαφή του νεκροταφείου στο Σίσι, το οποίο εντοπίστηκε στη βόρεια ακτή της Κρήτης και συγκεκριμένα τέσσερα χιλιόμετρα ανατολικά από το ανάκτορο των Μαλίων¹³¹. Πρόκειται για μια οργανωμένη συστάδα από δώδεκα περίπου τάφους του διαδεδομένου στην ανατολική Κρήτη τύπου «τάφος-οικία», πολλοί εκ των οποίων βρίσκονταν σε παράλληλη χρήση από την Πρωτομινωική Ι ή ΙΙΑ έως και την Μεσομινωική ΙΙΒ¹³². Ο χαρακτήρας των ενταφιασμών ήταν συλλογικός, ενώ -πέραν από τις πρωτογενείς ταφές- τα οστά βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις ομαδοποιημένα σε αναμειγμένα σύνολα, τα οποία αντιστοιχούσαν σε περισσότερα του ενός άτομα, μαρτυρώντας δευτερογενή μεταχείριση¹³³. Οι ταφικές τελετουργίες μετά τον αρχικό ενταφιασμό και ενδεχομένως την ολοκλήρωση της

¹³¹ Crevecoeur et al. 2015, 4.

¹³² Crevecoeur et al. 2015, 4.

¹³³ Crevecoeur et al. 2015, 6-12.

αποσύνθεσης του σώματος φαίνεται ότι συμπεριελάμβαναν την επιλογή των κρανίων και των μακρών οστών και τη μεταφορά και απόθεσή τους σε διαφορετική τοποθεσία, που ενδέχεται να ταυτίζεται με δυο παρακείμενα οστεοφυλάκια. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν την ασφαλή συσχέτιση κάποιου νεκρού με συγκεκριμένα κτερίσματα¹³⁴.

Όσων αφορά στις πρωτογενείς ταφές, στα Δωμάτια 1.11 και 1.12, τα μόνα που βρίσκονταν σε χρήση από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, εντοπίστηκαν έξι αγγεία που περιείχαν οστά παιδιών εμβρυακής, βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας χωρίς ίχνη για δευτερογενή μεταχείριση. Σε άμεση χωρική συνάφεια ανασκάφηκαν διαταραγμένες αποθέσεις οστών που αντιστοιχούσαν το λιγότερο σε τέσσερα άτομα, μεταξύ των οποίων και ένας έφηβος¹³⁵. Παρόλο που τα οστά των ενηλίκων δεν περιβάλλονταν εκ πρώτης όψεως από κάποιο ταφικό δοχείο, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα οι νεκροί να τυλίγονταν κατά την στιγμή του ενταφιασμού τους με κάποιο άλλο υλικό που δεν αφήνει αρχαιολογικά ίχνη¹³⁶.

Οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών εντοπίστηκαν επίσης στο Δωμάτιο 1.9, το οποίο εντάσσεται σε δύο μικρούς χώρους ορθογώνιας κάτοψης, που βρίσκονταν στη βορειότερη πλευρά του νεκροταφείου και φιλοξενούσαν ενταφιασμούς κατά την Μεσομινωική ΙΑ περίοδο¹³⁷. Εδώ ανασκάφηκαν οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που αντιστοιχούσαν σε δεκατρία περίπου άτομα, εκ των οποίων ένα ήταν βρεφικής ηλικίας και δύο νηπιακής, ανάμεσα στα δύο και στα πέντε έτη¹³⁸. Η ανατομική ανακολουθία της πλειοψηφίας των οστών μαρτυρά ότι μεταφέρθηκαν στον εν λόγω χώρο σε δεύτερο χρόνο μετά την αρχική ταφή, ενώ η προσεκτική ομαδοποίηση των έντεκα καλοδιατηρημένων κρανίων συνηγορεί υπέρ μιας προμελετημένης και συστηματικής τοποθέτησής τους. Το παράδοξο σε αυτή την περίπτωση είναι ότι τα οστά δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα¹³⁹.

Από τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων στο Σίσι φαίνεται ότι τα παιδιά όλων των ηλικιακών βαθμίδων συμπεριλαμβάνονταν σε γενικές γραμμές στα οργανωμένα ταφικά πλαίσια της υπό εξέταση περιόδου, χωρίς να αποκλείονται από πληθώρα τελετουργιών τόσο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς φύσεως. Μάλιστα, στις σπάνιες περιπτώσεις κατά τις οποίες κατέστη εφικτός ο συσχετισμός τεχνέργων -όπως για παράδειγμα ανεστραμμένων κυπέλλων- με συγκεκριμένες ταφές, σε αυτές συμπεριλαμβάνονταν και παιδικά οστά¹⁴⁰.

¹³⁴ Driessen 2010, 109.

¹³⁵ Crevecoeur et al. 2015, 6-7.

¹³⁶ Calliauw 2017, 151-152.

¹³⁷ Crevecoeur et al. 2015, 10-11.

¹³⁸ Calliauw 2017, 151.

¹³⁹ Crevecoeur et al. 2015, 7-10.

¹⁴⁰ Schoep et al. 2012, 35, 43.

Ομοίως, η πλειονότητα των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που ανήκαν σε παιδιά συνυπήρχε στον χώρο με οστά από ενταφιασμούς ενήλικων ατόμων, με σαφείς ενδείξεις για την παρόμοια μεταχείρισή τους. Η τοποθέτηση αρκετών παιδιών βρεφικής και νηπιακής ηλικίας εντός ταφικών αγγείων ίσως να είναι ενδεικτική μερικής διαφοροποίησης κατά τον πρωτογενή ενταφιασμό. Η εύρεση ωστόσο πίθου με κατάλοιπα μεγαλύτερου ηλικιακά ατόμου στο εσωτερικό του¹⁴¹, καθιστά την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων περί διαφορετικής μεταχείρισης προβληματική.

Σε παρόμοια συμπεράσματα υπέρ της συνύπαρξης οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων ανήλικων και ενήλικων ατόμων σε οργανωμένα ταφικά πλαίσια συλλογικού χαρακτήρα οδηγούν τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέρχονται από την ανασκαφή του Θολωτού τάφου Γ της Πρώιμης Μινωικής ΙΙΙ περιόδου από το νεκροταφείο Φουρνί Αρχανών¹⁴². Σε αυτή την περίπτωση οστά από όλες τις ηλικιακές ομάδες εντοπίστηκαν εντός και εκτός ταφικών αγγείων στο πλαίσιο πρακτικών δευτερογενούς χαρακτήρα. Για παράδειγμα ο Πίθος 1 φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την πρωτογενή ταφή παιδιού και στη συνέχεια για τη δευτερογενή απόθεση οστών που ανήκαν σε δυο άντρες και μια γυναίκα¹⁴³. Αντίστοιχα, στο δάπεδο εντός του θόλου βρέθηκαν δύο παιδικές ταφές σε άμεση συσχέτιση με οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ενήλικης γυναίκας, ενώ κατά την ανασκαφή του δρόμου ήρθαν στο φως ένα γυναικείο κρανίο μαζί με το δόντι ενός παιδιού¹⁴⁴. Γενικά τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα στο εν λόγω ταφικό σύνολο προέρχονται από 30 έως 55 άτομα όλων των ηλικιακών βαθμίδων, συμπεριλαμβανομένων δύο παιδιών βρεφικής ηλικίας, δύο νηπιακής και τέσσερα μεγαλύτερων ηλικιών, ενώ δεν παρατηρείται κάποια εμφανής διαφοροποίηση στη μεταχείριση των επιμέρους βιολογικών φύλων¹⁴⁵. Βάσει του μοντέλου του Bintliff ο τάφος φαίνεται ότι χρησιμοποιούταν για περίπου 150 χρόνια από μια κοινωνική ομάδα, η δημογραφική σύσταση της οποίας θα μπορούσε να δικαιολογήσει την αναγνώρισή της ως «πυρηνικής οικογένειας», επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι στους θολωτούς τάφους ενταφιάζονταν χωρίς διακρίσεις τα μέλη τέτοιου τύπου κοινωνικών δομών. Ο περιορισμένος αναλογικά με το αναμενόμενο βάσει της παραπάνω υπόθεσης αριθμός ατόμων παιδικής ηλικίας οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στην εύθραυστη φύση των παιδικών οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων και σε λανθασμένους ανασκαφικούς χειρισμούς¹⁴⁶.

¹⁴¹ Schoep et al. 2012, 31.

¹⁴² Papadatos 1999, 60.

¹⁴³ Papadatos 1999, 4, 41, 51.

¹⁴⁴ Papadatos 1999, 5, 9, 51,52.

¹⁴⁵ Papadatos 1999, 50, 80; Triantaphyllou 2012, 164.

¹⁴⁶ Papadatos 1999, 60.

Στον ευρύτερο χώρο του εν λόγω νεκροταφείου, που συνιστά ένα από τα πιο καλοδιατηρημένα ταφικά σύνολα στην Κρήτη, εντοπίστηκαν 23 επιπλέον ταφικά κτίσματα, μεταξύ των οποίων τάφοι του τύπου «τάφος-οικία» και οικοδομήματα με λειτουργίες τελετουργικής φύσεως¹⁴⁷. Για την πλειονότητά των παραπάνω δεν είναι διαθέσιμες αναλυτικές οστεοαρχαιολογικές μελέτες, φαίνεται όμως ότι φιλοξένησαν κατά την Προανακτορική και Πρωτοανακτορική περίοδο πληθώρα ενταφιασμών, η κατάσταση των οποίων μαρτυρά την τέλεση διαδοχικών πρωτογενών ταφών με ενδείξεις για ποικίλες δευτερογενείς παρεμβάσεις¹⁴⁸.

Όσον αφορά στο Ταφικό κτήριο 19, εδώ αναγνωρίστηκαν δύο διαδοχικά στρώματα που περιείχαν ταυτόχρονα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα από τις ταφές ανηλίκων και ενηλίκων όλων των βιολογικών φύλων¹⁴⁹. Συγκεκριμένα, στο στρώμα που αντιστοιχεί στην Πρωτομινωική II και Μεσομινωική IA χρήση εντοπίστηκαν οστά προερχόμενα από δύο παιδιά και 103 ενήλικες, ενώ από το στρώμα της Μεσομινωικής IB και II περιόδου ήρθαν στο φως 12 παιδιά και 64 ενήλικες¹⁵⁰. Ορισμένα κτερίσματα ήταν δυνατόν να συσχετιστούν, όπως αναφέρεται σε προηγούμενο κεφάλαιο, με συγκεκριμένες ταφές ενηλίκων. Τα ανήλικα άτομα είχαν ενταφιαστεί σε ταφικά αγγεία, μικρές ειδικά διαμορφωμένες σαρκοφάγους και απευθείας στο δάπεδο. Δυτικά των Τάφων 18 και 19 ανασκάφηκαν εννιά αγγεία, μεταξύ των οποίων δυο κωνικά κύπελλα, ανθρωπόμορφα ειδώλια, λεπίδες οψιανού και όστρεα που φαίνεται ότι σχετίζονταν με ταφικές τελετουργίες που έλαβαν χώρα προς τιμή των νεκρών κατά την Πρωτομινωική II και Μεσομινωική IA περίοδο¹⁵¹.

Σε αντίθεση με τον πρωιμότερο Θολωτό τάφο Γ τα εν λόγω ταφικά κτήρια φαίνεται ότι -βάσει του μοντέλου του Bintliff- χρησιμοποιούνταν για αρκετά χρόνια από κοινωνικές ομάδες ελαφρώς πιο διευρυμένες από μια «πυρηνική οικογένεια». Επομένως, η υποεκπροσώπηση των ανηλίκων, όπως μαρτυράται στον Τάφο 19 ιδιαίτερα κατά την αρχική περίοδο χρήσης του, ίσως συνιστά μια συνειδητή επιλογή των ζώντων. Αν η παραπάνω υπόθεση ισχύει τότε η ηλικία, ως εξ ορισμού χαρακτηριστικό της παιδικής κοινωνικής ταυτότητας, φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντικό κριτήριο για την εξασφάλιση του δικαιώματος συμμετοχής στο επίσημο ταφικό εθιμοτυπικό που εφαρμοζόταν στις Αρχάνες κατά την Προανακτορική περίοδο, με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για τον κοινωνικό ρόλο των ανηλίκων ατόμων στις εν λόγω κοινότητες. Παρ' όλ' αυτά η παρουσία παιδικών οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων και στα δυο υπό εξέταση στρώματα -και πόσω μάλλον στο υστερότερο- μαρτυρά ότι άλλα χαρακτηριστικά κρίνονταν

¹⁴⁷ Soles 1992, 130-131.

¹⁴⁸ Driessen 2010, 109.

¹⁴⁹ Soles 1992, 147-148.

¹⁵⁰ Calliauw 2017, 154.

¹⁵¹ Soles 1992, 147-148.

σε ορισμένες περιπτώσεις ως πιο σημαντικά και επέτρεπαν τόσο τον πρωτογενή ενταφιασμό ορισμένων παιδιών στο εν λόγω σύνολο όσο και τη δευτερογενή μεταχείριση των καταλοίπων τους με σκοπό την αιώνια διατήρησή τους στη συλλογική μνήμη, ως μέρους των τιμώμενων εδώ προγόνων. Ορισμένα στοιχεία της ατομικής ταυτότητας κάποιων παιδιών επομένως, όπως θα μπορούσαν να είναι συγγενικοί ή άλλου τύπου κοινωνικοί δεσμοί συνυποδηλωτικοί κύρους, αναδεικνύονταν ισχυρότερα από την ηλικία και επέτρεπαν την κατοχή μιας αναγνωρισμένης θέσης ως επίσημου μέλους της κοινότητας των ζώντων.

Σε λόφο στη βορειοανατολική ακτή της Κρήτης και συγκεκριμένα στη Σητεία ήρθε στο φως ένα ακόμα οργανωμένο ταφικό σύνολο, το νεκροταφείο του Πετρά, το οποίο φαίνεται ότι βρισκόταν σε συνεχή χρήση κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και για ένα μεγάλο μέρος της Μεσομινωικής περιόδου¹⁵². Εδώ άρχισαν να κατασκευάζονται από την Πρωτομινωική ΙΑ και εξής ταφικά κτίσματα του τύπου «τάφος-οικία», τα οποία δεχόντουσαν ενταφιασμούς για μεγάλα χρονικά διαστήματα παράλληλα με μια ταφική Βραχοσκεπή, που βρισκόταν σε χρήση από την Πρωτομινωική ΙΒ έως και την Μεσομινωική ΙΒ ή ΙΙΑ περίοδο¹⁵³. Η πλειονότητα των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων προέρχεται από αναμειγμένα σύνολα οστών, τα οποία ήταν συνήθως διαμορφωμένα με τρόπο ώστε να σχηματίζουν μικρές σωρούς κοντά στα τοιχώματα ή στις εισόδους των τάφων¹⁵⁴. Οι πρωτογενείς ταφές χωρίς ενδείξεις για υστερότερη παρέμβαση είναι σπάνιες, ενώ οι δευτερογενείς αποθέσεις βρέθηκαν είτε απευθείας στο δάπεδο είτε, από το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και μετά, σε λάρνακες και άλλου τύπου ταφικά αγγεία. Για παράδειγμα στον Τάφο 3 εντοπίστηκαν εντός πιεστηρίου για την παραγωγή οίνου οστά από ένα παιδί και έναν ή μια ενήλικα¹⁵⁵.

Όσον αφορά στην ταφική Βραχοσκεπή, αυτή βρισκόταν πλησίον του νεκροταφείου με τους «τάφους-οικίες» και περιείχε πληθώρα πολύτιμων κτερισμάτων και αναμειγμένων οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, τα περισσότερα εκ των οποίων αναγνωρίζονται ως κρανία και μακρά οστά. Η κατάσταση στην οποία ήρθε στο φως η απόθεση μαρτυρά τον δευτερογενή χαρακτήρα των ταφών με σαφείς ενδείξεις για μεταφορά ορισμένων οστών στο εν λόγω ταφικό σύνολο ακόμα και πριν την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης του σώματος¹⁵⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τη μελέτη των ιδιαίτερα καλοδιατηρημένων οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων δεν προκύπτουν στοιχεία συνυποδηλωτικά οποιασδήποτε υστερότερης ανθρώπινης παρέμβασης στον χώρο. Αντίθετα, η Βραχοσκεπή –όπως μαρτυράται από την

¹⁵² Τριανταφύλλου et al. (forthcoming), 1.

¹⁵³ Triantaphyllou 2012, 161.

¹⁵⁴ Triantaphyllou 2016, 772-774.

¹⁵⁵ Triantaphyllou et al. 2019, 76-79.

¹⁵⁶ Τριανταφύλλου et al. (forthcoming), 5.

εξαιρετική κατάσταση διατήρησης αρκετών οστών- φαίνεται ότι αποτέλεσε τον τελικό προορισμό των νεκρών και χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ως οστεοφυλάκιο¹⁵⁷. Ορισμένα κρανία φέρουν ίχνη καύσης που ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα ταφικών πρακτικών, οι οποίες είχαν λάβει χώρα σε προγενέστερο χρόνο είτε στο μέρος της πρωτογενούς ταφής είτε κάπου αλλού. Τα ανεσκαμμένα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα αντιπροσωπεύουν κατά προσέγγιση 165 άτομα, θηλυκού και αρσενικού βιολογικού φύλου, εκ των οποίων τα 36 αναγνωρίζονται ως παιδιά όλων των ηλικιών¹⁵⁸. Σύμφωνα με το μοντέλο του Bintliff ο εν λόγω αριθμός ενταφιασμένων αντιστοιχεί στους νεκρούς που αναμένεται να αποδώσει μια «πυρηνική οικογένεια» σε βάθος 800 ετών, χρονικό διάστημα μικρότερο του συνολικού χρόνου χρήσης της Βραχοσκεπής. Ενδιαφέρον είναι ότι η αριθμητική υπεροχή των οστών του άνω και κάτω κορμού σε σύγκριση με τα κρανιακά, βάσει των οποίων οι νεκροί θα έπρεπε να αντιστοιχούν σε 82 αντί για 165 άτομα, συνιστά ένδειξη για συνειδητό αποκλεισμό των κρανίων ενός μέρους του πληθυσμού από το εν λόγω ταφικό σύνολο¹⁵⁹.

Στη Βραχοσκεπή εικάζεται ότι μεταφέρονταν με σκοπό το δευτερογενή και τελικό ενταφιασμό τους άτομα που αρχικά είχαν τοποθετηθεί στους παρακείμενους «τάφους-οικίες», στις περισσότερες των περιπτώσεων μέχρι να ολοκληρωθεί η αποσύνθεση του σώματός τους. Από τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που προήλθαν από τον Τάφο 2 φαίνεται ότι προγενέστερα από την εν λόγω μεταφορά τα σώματα των νεκρών, πριν ή μετά την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης, περνούσαν από μια σειρά σύνθετων και ποικίλων σταδίων δευτερογενούς μεταχείρισης, η οποία απαιτούσε τη μετακίνηση των οστών ανά τα διάφορα δωμάτια του τάφου¹⁶⁰. Συγκεκριμένα, στο Δωμάτιο 3 εντοπίστηκαν οστά με σαφή ίχνη συνυποδηλωτικά ανθρώπινης παρέμβασης ακόμα και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μετά τον πρωτογενή ενταφιασμό. Ο εν λόγω χώρος, όπως επίσης και το Δωμάτιο 9, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν για την προσωρινή απόθεση των σωμάτων μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία αποσύνθεσης και να πραγματοποιηθεί η μεταφορά των οστών στην τοποθεσία δευτερογενούς ενταφιασμού. Ως τέτοια, όπως προαναφέρθηκε, λειτουργούσε για ένα μεμονωμένο μέρος του πληθυσμού η Βραχοσκεπή, ενώ αντίστοιχη χρήση εικάζεται και για ορισμένα δωμάτια εντός των ίδιων των ταφικών κτισμάτων και συγκεκριμένα για την υπό εξέταση περίπτωση για τα Δωμάτια 1 και 2¹⁶¹. Ο αριθμός των σωμάτων που εντοπίστηκαν στον Τάφο 2 ανάγεται σε 37 περίπου άτομα, όλων των ηλικιακών ομάδων και βιολογικών φύλων,

¹⁵⁷ Triantaphyllou 2012, 163.

¹⁵⁸ Triantaphyllou 2012, 164.

¹⁵⁹ Triantaphyllou et al. 2019, 5; Τριανταφύλλου et al. (forthcoming), 76-79.

¹⁶⁰ Triantaphyllou 2016, 772-774; Τριανταφύλλου et al. (forthcoming), 76-79.

¹⁶¹ Triantaphyllou 2016, 772-774.

χωρίς να παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην ταφική μεταχείρισή τους¹⁶². Το εν λόγω νούμερο, σε συνάρτηση με τα 350 χρόνια χρήσης του ταφικού κτηρίου, συμφωνεί σε γενικές γραμμές με τον υπολογισμό του Bintliff για τους νεκρούς που δίνει μια «πυρηνική οικογένεια» έξι ή επτά ατόμων σε βάθος εκατονταετίας.

Παρόμοιες ταφικές τελετουργίες δευτερογενούς φύσεως φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα και στα δωμάτια του Τάφου 5, από τα οποία προήλθαν επίσης οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που αντιστοιχούσαν σε θηλυκά και αρσενικά άτομα από όλες τις ηλικιακές ομάδες. Ένα μικρό ποσοστό των συνολικών οστών έφερε ίχνη καύσης, με την έκθεση στην πυρά να φαίνεται ότι έλαβε χώρα -σε κάποια τοποθεσία εκτός του τάφου- στα πλαίσια της συνολικής προσπάθειας να εξαλειφθεί η ατομική ταυτότητα των νεκρών¹⁶³. Μεταξύ των 56 ενταφιασμένων ατόμων αναγνωρίστηκαν ένα έμβρυο, τέσσερα βρέφη και τέσσερα παιδιά από έξι έως 12 ετών, τα οποία φαίνεται ότι έλαβαν παρόμοια μεταχείριση με τους εφήβους και τους ενήλικες¹⁶⁴. Βάσει του υπολογισμού του Bintliff και ο εν λόγω τάφος, ο οποίος φιλοξενούσε δευτερογενείς ταφές και τελετουργίες για 300 περίπου χρόνια, θα μπορούσε να χρησιμοποιείται από κάποια κοινωνική ομάδα που είχε τη μορφή μιας «πυρηνικής οικογένειας» αποτελούμενης από πέντε έως επτά άτομα¹⁶⁵.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις έρχονται τα συμπεράσματα στα οποία οδήγησε η μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν σε δύο θολωτούς τάφους στη θέση Μονή Οδηγήτρια της Μεσαράς. Από αυτούς, ο Τάφος Α δεχόταν ταφές κατά την Πρωτομινωική Ι και ΙΙ περίοδο, δηλαδή για χρονικό διάστημα 900 περίπου ετών, ενώ ο Τάφος Β βρισκόταν σε χρήση από την Πρωτομινωική Ι έως και την Μεσομινωική ΙΑ¹⁶⁶. Ο βαθμός διατήρησης της ανατομικής ακολουθίας και θρυμματισμού των οστών στα εν λόγω ταφικά σύνολα συνηγορεί υπέρ μιας διαφορετικής μεταχείρισης του ανθρώπινου σώματος σε κάθε ένα από αυτά, παρά το γεγονός ότι για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα χρήσης τους λειτουργούσαν παράλληλα. Συγκεκριμένα, στον Τάφο Α εντοπίστηκαν οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία βρισκόντουσαν σε κατάσταση έντονου θρυμματισμού συνυποδηλωτικού της μακροχρόνιας και συχνής ανθρώπινης παρέμβασης στο χώρο, με σκοπό πιθανότατα τη διεκπεραίωση δευτερογενούς φύσεως τελετών. Ο αριθμός των νεκρών στους οποίους αντιστοιχούσαν τα οστά που βρέθηκαν στο εσωτερικό του υπολογίζεται ότι ανέρχεται σε 133, από τους σκελετούς των οποίων διασώθηκαν κυρίως μακρά οστά των άνω και κάτω άκρων.

¹⁶² Triantaphyllou (forthcoming), 7.

¹⁶³ Triantaphyllou et al. 2015, 291-293.

¹⁶⁴ Triantaphyllou et al. 2015, 295.

¹⁶⁵ Triantaphyllou et al. 2015, 295.

¹⁶⁶ Triantaphyllou 2016, 770.

Βάσει αυτού του γεγονότος, δεδομένου ότι οι εν λόγω κατηγορίες οστών είναι -εξαιτίας του μεγέθους τους- από τις πιο εμφανείς, εικάζεται ότι η χρήση του χώρου ήταν δευτερογενούς φύσεως και αφορούσε στον ενταφιασμό επιλεγμένων οστών μετά την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης του σώματος σε κάποιο άλλο ταφικό σύνολο¹⁶⁷.

Αντίθετα, τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που προήλθαν από το ευρύτερο ταφικό πλαίσιο του Τάφου Β, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και ένα παρακείμενο οστεοφυλάκιο με τη μορφή ελλειψοειδούς λάκκου, βρισκόντουσαν σε πιο ολοκληρωμένη κατάσταση με ιδιαίτερα καλό το επίπεδο διατήρησης των κρανίων και των μακρών οστών του κάτω σκελετού. Φαίνεται ότι αντιστοιχούσαν σε 64 περίπου άτομα, τμήματα του σώματος των οποίων μεταφέρθηκαν εκεί από το χώρο πρωτογενούς ταφής τους, ενώ βρισκόντουσαν σε διάφορα στάδια πριν την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης του μαλακού ιστού¹⁶⁸.

Το ενδιαφέρον είναι, ότι ενώ στον Τάφο Α εντοπίστηκαν οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα προερχόμενα από άτομα όλων των ηλικιακών ομάδων συμπεριλαμβανομένων και 34 παιδιών, στον Τάφο Β, ο οποίος παρά τη μακρότερη χρήση του φιλοξενούσε λιγότερες ταφές, οι ανήλικοι πληθυσμοί φαίνεται να υποεκπροσωπούνται σημαντικά με τον αριθμό τους να ανέρχεται σε μόλις τέσσερα παιδιά. Από αυτά ένα ήταν βρεφικής ηλικίας, ένα νηπιακής και δυο μεταξύ έξι και 12 ετών¹⁶⁹. Η μειωμένη παρουσία των παιδικών οστών στον εν λόγω τάφο δε θα μπορούσε να αποδοθεί στην ευάλωτη φύση τους, καθώς το επίπεδο διατήρησης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων εδώ υπήρξε καλύτερο από ότι στον Τάφο Α, όπου οι ανήλικοι πληθυσμοί εκπροσωπούνται επαρκώς¹⁷⁰. Φαίνεται λοιπόν ότι στο υπό εξέταση ταφικό σύνολο η ηλικία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο ως κριτήριο για τον αποκλεισμό ορισμένων ατόμων από ένα μέρος της ταφικής τελετουργίας. Ο Τάφος Β, όπως εικάζεται βάσει του μικρού αριθμού ατόμων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του, αποτελούσε ένα ταφικό πλαίσιο όπου είχε πρόσβαση μια περιορισμένη μόνο κοινωνική μερίδα, τα μέλη της οποίας φαίνεται ότι χάρη σε κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ατομικής τους ταυτότητας είχαν εξασφαλίσει την πρόσβασή τους σε ένα ταφικό περιβάλλον που προοριζόταν για λίγους.

Η παρουσία παιδικών οστών σε αυτό μαρτυρά ότι, ενώ η ηλικία θα πρέπει να έπαιζε σημαντικό ρόλο ως στοιχείο της ταυτότητας των μελών της εξέχουσας αυτής κοινωνικής ομάδας, κάποιο άλλο χαρακτηριστικό ήταν σημαντικότερο εξασφαλίζοντας την πρόσβαση στο εν λόγω ταφικό εθιμοτυπικό σε περιορισμένο αριθμό παιδιών. Τα εν λόγω ανήλικα άτομα -ή

¹⁶⁷ Triantaphyllou 2016, 771-772.

¹⁶⁸ Triantaphyllou 2016, 771-772.

¹⁶⁹ Calliauw 2017, 154.

¹⁷⁰ Triantaphyllou (forthcoming), 10.

έστω οι υπεύθυνοι για τον ενταφιασμό τους- κατείχαν κατά πάσα πιθανότητα ανώτερη θέση και κύρος χάρη στον κοινωνικό τους ρόλο, κάτι το οποίο μαρτυράται από τη συνειδητή διαφοροποίηση της ταφικής μεταχείρισής τους μετά θάνατον σε σύγκριση με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Η εν λόγω κοινωνική θέση δε ήταν προνόμιο ελάχιστων μόνο παιδιών ανεξάρτητα με τον αν ήταν βρεφικής, νηπιακής ή μεγαλύτερης ηλικίας, τα οποία θα πρέπει - βάσει κάποιου χαρακτηριστικού της ταυτότητάς τους- να είχαν εξασφαλίσει το δικαίωμα ένταξής τους σε ένα προνομιούχο δίκτυο ατόμων, που συνδέονταν μεταξύ τους με σύνθετους κοινωνικούς δεσμούς. Οι εν λόγω δεσμοί δε φαίνεται να ήταν κατά αποκλειστικότητα άμεσα συγγενικοί, καθώς βάσει του μοντέλου του Bintliff ο αριθμός ατόμων που είχαν ενταφιαστεί στο εν λόγω ταφικό κτίσμα είναι, σε αντίθεση με τον Τάφο Α, πολύ πιο περιορισμένος από αυτόν που αντιστοιχεί στους νεκρούς που αναμένεται να παράγει η μέση «πυρηνική οικογένεια» σε τόσα χρόνια χρήσης¹⁷¹.

Από έναν άλλο θολωτό τάφο, ο οποίος κατ' εξαίρεση δεν εντοπίστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς αλλά στο νοτιοανατολικό άκρο της Κρήτης, προήλθε πληθώρα οστεοαρχαιολογικού υλικού, το οποίο αποδίδεται σε δευτερογενείς αποκλειστικά ταφές και βρισκόταν σε κατάσταση έντονου θρυμματισμού. Πρόκειται για τον Θολωτό στη θέση Λιβάρι Σκιάδι, ο οποίος φιλοξενούσε ενταφιασμούς από την Πρωτομινωική ΙΒ έως και την Πρωτομινωική ΙΙΙ περίοδο¹⁷². Ένα μεγάλο ποσοστό των οστών έφερε ίχνη έντονης καύσης, με την έκθεση στην πυρά να φαίνεται ότι είχε λάβει χώρα πριν την ανακομιδή, σε κάποιο άλλο σημείο η θέση του οποίου παραμένει προς το παρόν αδιευκρίνιστη. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα συνόδευσαν στην πυρά πλούσια κτερίσματα, που είχαν αποδοθεί στους νεκρούς κατά την πρωτογενή ταφή, όπως καθίσταται σαφές από την παραμορφωμένη -χάρη στην έκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες κεραμική- και τον εντοπισμό από ίχνη λιωμένου χαλκού στην επιφάνεια ορισμένων οστών. Καθώς δε το σημείο τήξης τους χαλκού αγγίζει τους 1084 °C, φαίνεται ότι η εν λόγω πυρά ήταν ιδιαίτερα μεγάλης έντασης και διατηρήθηκε για ένα εύλογο χρονικό διάστημα. Πλησίον του τάφου εντοπίστηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, η οποία αποτελούταν κυρίως από αγγεία σεβριρίσματος της Πρωτομινωικής ΙΒ περιόδου και συσχετίζεται με την πραγματοποίηση ταφικών τελετουργιών στον υπαίθριο αυτό χώρο¹⁷³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο εν λόγω νεκροταφείο εντοπίστηκαν ακόμη, μια ταφική Βραχοσκεπή η οποία βρισκόταν σε χρήση παράλληλα με τον υπό εξέταση Θολωτό και ένα

¹⁷¹ Triantaphyllou (forthcoming), 9.

¹⁷² Παπαδάτος & Σοφιανού 2012, 51-52.

¹⁷³ Παπαδάτος & Σοφιανού 2012, 51-52.

ταφικό κτίσμα της Νεοανακτορικής περιόδου¹⁷⁴. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από τον Τάφο αντιστοιχούν σε 77 περίπου ενήλικες και μόνο επτά παιδιά, καθιστώντας σαφές ότι η ηλικία, ένα εξ ορισμού στοιχείο της παιδικής ταυτότητας, διαδραμάτιζε και σε αυτή την περίπτωση κάποιο ρόλο για την επιλογή των ατόμων που θα ενταφιάζονταν εδώ¹⁷⁵. Τα συμπεράσματα, στα οποία αυτή η διατύπωση οδηγεί σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο των παιδιών στην κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιούσε το εν λόγω νεκροταφείο -το μέγεθος της οποίας δεν αγγίζει τον αριθμό των νεκρών που θα αναμενόταν να αποδώσει μια πυρηνική οικογένεια- ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με αυτά που διατυπώθηκαν παραπάνω για την περίπτωση του Θολωτού Β στη Μονή Οδηγήτρια. Ίσως μάλιστα δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο αυτοί τάφοι βρέθηκαν σε νεκροταφεία, στα οποία χρησιμοποιούνταν παράλληλα και άλλοι χώροι με ταφική λειτουργία, όπως ήταν ο Θολωτός Α στη Μονή Οδηγήτρια και η Βραχοσκεπή στην υπό εξέταση περίπτωση¹⁷⁶.

2.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Προανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών δεδομένων

Όπως φάνηκε από την ανάλυση των ταφικών δεδομένων, κατά την υπό εξέταση περίοδο η εξασφάλιση του δικαιώματος ένταξης στο εκάστοτε ταφικό σύνολο εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη σύσταση της κοινωνικής ομάδας που το χρησιμοποιούσε για τον ενταφιασμό των νεκρών της. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η εν λόγω ομάδα είναι δυνατόν να αναγνωριστεί, βάσει των διαθέσιμων οστεοαρχαιολογικών δεδομένων, ως κοινωνική μονάδα με τη μορφή μιας μέσης «πυρηνικής οικογένειας» αποτελούμενης από έξι έως επτά μέλη, παρατηρείται ότι εντός του τάφου συμπεριλαμβάνονταν ταφές, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε άτομα προερχόμενα από όλες τις ηλικιακές και έμφυλες κατηγορίες. Η μεταθανάτια μεταχείριση των σωμάτων σε κάθε ένα από τα σύνολα που εμφανίζουν αντίστοιχη σύσταση οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις, με σαφείς ενδείξεις για την εφαρμογή ποικίλων πρωτογενών και δευτερογενών τελετών προς τιμήν όλων ανεξαιρέτως των νεκρών. Παραδείγματα τέτοιων ταφικών συνόλων συνιστούν, όπως φάνηκε από την εξέταση των ταφικών δεδομένων, οι πρωιμότεροι τάφοι του νεκροταφείου στο Σίσι, η πλειονότητα των θολωτών τάφων στη Μεσαρά και οι ταφικοί χώροι που εντοπίστηκαν στη θέση Κεφάλια Πετράς της Σητείας. Στόχος των ανθρώπων που χρησιμοποιούσαν τους εν λόγω

¹⁷⁴ Παπαδάτος & Σοφianού 2012, 50.

¹⁷⁵ Calliauw 2017, 154.

¹⁷⁶ Triantaphyllou (forthcoming), 10.

τάφους φαίνεται ότι ήταν η σταδιακή μετά θάνατον εξάλειψη της ατομικής ταυτότητας, μέσω της διεκπεραίωσης μακροχρόνιων, σύνθετων και πολυεπίπεδων ταφικών τελετουργιών, με σκοπό τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, τιμώντας τους κοινούς προγόνους και προβάλλοντας τη γενεαλογική συνέχεια.

Τα μέλη των εν λόγω κοινωνικών ομάδων συνδέονταν κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ τους με άμεσους συγγενικούς δεσμούς. Η επιλογή εκ μέρους μιας κοινωνίας να προβάλλει τέτοιου τύπου κοινωνικές ομάδες μέσω του επίσημου ταφικού της εθιμοτυπικού συνιστά ένδειξη της καταλυτικής σημασίας που αυτές θα διαδραμάτιζαν για την εύρυθμη λειτουργία της. Σε αυτό το πλαίσιο, τέτοιου τύπου ταφικά δεδομένα μπορούν να ερμηνευτούν ως συνυποδηλωτικά μιας κοινωνικής οργάνωσης, στη βάση της οποίας βρισκόταν το «νοικοκυριό», με τη μορφή μιας ομάδας ατόμων αντίστοιχης με τη μέση «πυρηνική οικογένεια». Η εύρυθμη λειτουργία οικισμών οργανωμένων κατ' αυτό τον τρόπο θα πρέπει να εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη διεκπεραίωση εκ μέρους των επιμέρους «νοικοκυριών» διαφορετικού τύπου παραγωγικών δραστηριοτήτων, κομβικής σημασίας για την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Για την αποτελεσματική δε ανταπόκριση του κάθε «νοικοκυριού» στις κοινωνικές του υποχρεώσεις απαραίτητη κρίνεται η ομαλή συνεργασία όλων των μελών του, ανεξάρτητα από το φύλο ή την ηλικία τους.

Σε οικισμούς με τέτοιου είδους κοινωνική οργάνωση, η ομαλή λειτουργία των οποίων εξασφαλιζόταν σε μεγάλο βαθμό χάρη στην ενδοκοινωνική συνεργασία και στη συλλογικότητα, τα παιδιά, ως ενεργά μέλη της «οικογένειας» και δυνητικοί συνεχιστές του έργου των υπεύθυνων για την ανατροφή τους ενηλίκων, θα πρέπει να αποκτούσαν από τη στιγμή της γέννησής τους σημαντικό και αναγνωρισμένο ρόλο, ως μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και νόμιμοι κληρονόμοι του ένδοξου προγονικού παρελθόντος. Το παραπάνω συμπέρασμα επικυρώνεται από την συμπερίληψή τους, ανεξάρτητα από την ηλικία ή το φύλο τους, σε ένα ταφικό εθιμοτυπικό εμφανώς προσανατολισμένο στην προσπάθεια διαμόρφωσης μιας κοινής συλλογικής μνήμης μέσω της αδιάκοπης επαφής με τους νεκρούς προγόνους.

Επομένως, ως κομβικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας του παιδιού εντός κοινοτήτων οργανωμένων κατ' αυτό τον τρόπο δεν αναγνωρίζεται η ηλικία ή το βιολογικό φύλο, αλλά περισσότερο οι συγγενικοί δεσμοί που εκείνο αποκτούσε από τη στιγμή της γέννησής του. Βάσει αυτών, το εκάστοτε παιδί λογίζεται ως μέλος του «νοικοκυριού», με κομβική σημασία για την εξασφάλιση της εύρυθμης, μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα, λειτουργίας του και κατ' επέκταση για τη διατήρηση της ευημερίας του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Η απόπειρα προστασίας των νεότερων μελών της κοινωνίας ακόμα και μετά τον θάνατό τους, όπως μαρτυράται ήδη από τις απαρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την

χρήση διαφόρων τύπων αγγείων για τον πρωτογενή ενταφιασμό τους στα συλλογικά ταφικά σύνολα, συνιστά ένδειξη της ανάγκης των ενήλικων ατόμων να διαφυλάξουν τα ευάλωτα, αλλά κομβικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο και τη γενεαλογική συνέχεια, μέλη της «οικογένειας».

Με τη εμφάνιση και την εδραίωση ήδη από την Πρωτομινωική ΙΙ περίοδο οριζόντιων ετεραρχικών σχέσεων ποικίλων μορφών τόσο σε ενδοκοινοτικό όσο και σε διακοινοτικό επίπεδο, η κοινωνική αλληλεπίδραση άρχισε να χαρακτηρίζεται περισσότερο από την ανάπτυξη ανισοτήτων, διαμορφωμένων ανάλογα με τη θέση που κατείχε το εκάστοτε άτομο ή ομάδα σε κάθε επιμέρους κοινωνικό πλαίσιο. Η εν λόγω θέση, η οποία φαίνεται ότι εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση παράγοντες, όπως για παράδειγμα η ηλικία, το φύλο ή το κύρος, ήταν ασταθής και συνεχώς μεταβαλλόμενη. Στο ταφικό πεδίο, η ανάγκη των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων ή ακόμα και των κοινοτήτων να διατηρήσουν, να επικυρώσουν ή να επαναδιαπραγματευτούν τη θέση τους εντός των επιμέρους δικτύων οριζόντιων κοινωνικό-πολιτικών σχέσεων, μεταφράζεται από την αυξημένη προσπάθεια για την προβολή της κοινωνικής διαφοροποίησης και σε ορισμένες περιπτώσεις την επίδειξη πλούτου και δύναμης.

Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούνται συχνά στα αρχαιολογικά δεδομένα ενδείξεις για την υλοποίηση δαπανηρών δευτερογενών ταφικών τελετών, που δεν αποσκοπούσαν μόνο στην απόδοση τιμών στους νεκρούς αλλά κυρίως στη διαμόρφωση ενός πεδίου, εντός του οποίου θα ήταν δυνατή η επαναδιαπραγμάτευση της κοινωνικής θέσης των συμμετεχόντων σε ένα περιβάλλον συντροφικότητας και ανταγωνισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιου τύπου κοινωνικών εκδηλώσεων συνιστούν οι ενδείξεις για την πραγματοποίηση τελετουργικών δείπνων σε υπαίθριους χώρους των νεκροταφείων και η εφαρμογή χρονοβόρων και πολυδάπανων δευτερογενών τελετών, όπως ήταν η εκτεταμένη καύση οστών και κτερισμάτων, μέσω της μακράς έκθεσης τους σε πυρά ιδιαίτερα υψηλών θερμοκρασιών, στον Θολωτό τάφο στη θέση Λιβάρι Σκιάδι.

Η δημογραφική σύσταση των ενταφιασμένων ατόμων που εντοπίστηκαν στα ταφικά σύνολα, που φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν από ομάδες με αντίστοιχη κοινωνική οργάνωση, ποικίλει ανάλογα με τους διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση παράγοντες, από τους οποίους εξαρτιόταν ο αποκλεισμός ή η ένταξη στο επιμέρους κοινωνικό σύνολο που ενταφιαζόταν στο εκάστοτε ταφικό κτίσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν οι δυο θολωτοί τάφοι που ανασκάφηκαν στη θέση Μονή Οδηγήτρια, τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα των οποίων συνηγορούν υπέρ μιας πολύ διαφορετικής πληθυσμιακής κατανομής των νεκρών, με εμφανή την υποεκπροσώπηση των παιδικών οστών στον Θολωτό τάφο Β.

Επομένως, ως στοιχεία καταλυτικά για τη διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας στις υπό εξέταση κοινωνικές δομές αναδεικνύονται διάφορα χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν σε ορισμένες περιπτώσεις η ηλικία και ενδεχομένως το φύλο. Καθώς δε, οι παράγοντες στη βάση των οποίων καθορίζονταν η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού μεταβάλλονταν ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, τα συμπεράσματα περί ένταξης ή αποκλεισμού του από το ταφικό εθιμοτυπικό ποικίλουν, ανάλογα με τον χαρακτήρα του κοινωνικού συνόλου που χρησιμοποιούσε τον εκάστοτε ταφικό χώρο. Σε ανάλογες περιστάσεις, δεν θεωρείται απαραίτητη η ύπαρξη συγγενικών δεσμών για τον ενταφιασμό των παιδιών, των εφήβων ή των ενηλίκων στο ίδιο ταφικό σύνολο, καθώς είναι ιδιαίτερα πιθανό κάποιου άλλου τύπου κοινωνική σχέση να είχε μεγαλύτερη σημασία για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των ατόμων.

Κεφάλαιο 3^ο: Τα παιδιά κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο

3.1. Κοινωνικο-πολιτικά χαρακτηριστικά της Πρωτοανακτορικής περιόδου

Η εδραίωση ομάδων με αυξανόμενη οικονομικό-κοινωνική δύναμη συνεχίστηκε με ακόμα μεγαλύτερη ένταση την αμέσως επόμενη περίοδο, η οποία είναι γνωστή ως Πρωτοανακτορική και εκτείνεται χρονολογικά από τη Μεσομινωική IB έως και τη Μεσομινωική II περίοδο, χρονικό διάστημα που υπολογίζεται ότι διήρκεσε χονδρικά από το 2000 έως και το 1700 π.Χ.¹⁷⁷. Η μινωική ελίτ χρησιμοποιεί πλέον την λεγόμενη κρητική ιερογλυφική γραφή, ενώ κάνουν την εμφάνιση τους στην Κνωσό, στη Φαιστό και στα Μάλια τα πρώτα μνημειακά κτήρια, που αναγνωρίζονται από πληθώρα ερευνητών ως ανακτορικού χαρακτήρα και φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως κέντρα ακμαζουσών κοινοτήτων με μια ροπή προς την αστικοποίηση¹⁷⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες διαμορφώθηκαν τα κυριότερα χαρακτηριστικά στη βάση των οποίων έλαβαν χώρα οι εξελίξεις της Νεοανακτορικής περιόδου. Μεταξύ των σημαντικότερων περιλαμβάνεται η εμφάνιση των ιερών κορυφής, η περαιτέρω ανάπτυξη της μνημειώδους αρχιτεκτονικής, η υιοθέτηση ενός τύπου διοίκησης που βασιζόταν στη χρήση σφραγίδων και η διαμόρφωση εκτεταμένων επαφών με άλλους σύγχρονους πολιτισμούς¹⁷⁹.

Στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή κατά την Μεσομινωική IIβ περίοδο και συγκεκριμένα ανάμεσα στο 1750 και στο 1650 π.Χ. φαίνεται ότι έλαβε χώρα στο νησί μια σειρά ευρύτατων καταστροφών, που ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα ποικιλίας παραγόντων μεταξύ των οποίων φυσικές καταστροφές και πυρκαγιές και οδήγησαν στην καταστροφή και στην εγκατάλειψη τόσο των πρώτων ανακτόρων όσο και πληθώρας οικισμών¹⁸⁰. Ωστόσο, η πολιτισμική διακοπή που επακολούθησε δεν φαίνεται να έλαβε τέτοια έκταση ώστε να επιδράσει καταλυτικά στη διαμόρφωση και εξέλιξη του μινωικού πολιτισμού μεταβάλλοντας τα κύρια χαρακτηριστικά του¹⁸¹. Μάλιστα, ήδη στην αρχή της Μεσομινωικής III περιόδου διαμορφώθηκαν νέοι οικισμοί και έλαβε χώρα μια εκτεταμένη ανακατασκευή των ανακτόρων, που συνοδεύτηκε από μια ευρύτερη άνθηση στην αρχιτεκτονική και στις τέχνες γενικότερα¹⁸².

¹⁷⁷ Knappett 2020, xv.

¹⁷⁸ Driessen & MacDonald 2020, 11-13· Rehak & Younger 1998, 100.

¹⁷⁹ Rehak & Younger 1998, 134.

¹⁸⁰ Driessen & MacDonald 2020, 11-13.

¹⁸¹ Rehak & Younger 1998, 100.

¹⁸² Rutter 2003, 6.

3.2. Τα ταφικά δεδομένα

Τα ταφικά έθιμα που υιοθετήθηκαν και διαμορφώθηκαν στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται και κατά την Πρωτοανακτορική, παραμένοντας σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτα και παρουσιάζοντας τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά, διαμορφωμένα και πάλι στη βάση ποικίλων τοπικών παραλλαγών σε επίπεδο ταφικών πρακτικών¹⁸³. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρείται αρχικά μια συνέχεια στη χρήση της πλειονότητας των οργανωμένων νεκροταφείων που εδραιώθηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, με πρωτογενείς και δευτερογενείς ενταφιασμούς σε ήδη υπάρχοντα ταφικά κτίσματα, τα οποία εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται παράλληλα με πολλούς νεοσύστατους συλλογικούς τάφους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα του παραπάνω φαινομένου συνιστούν τα νεκροταφεία στα Μάλια¹⁸⁴ και στις θέσεις Μύρτος Πύργος¹⁸⁵, Γούρνια¹⁸⁶, Σίσι¹⁸⁷ και Φουρνί Αρχανών¹⁸⁸. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ορισμένες ταφικές θέσεις της Προανακτορικής περιόδου, όπως ήταν ο Μόχλος, εγκαταλείφθηκαν πλήρως¹⁸⁹. Το ίδιο ισχύει και για αρκετά ταφικά κτίσματα, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους Θολωτούς τάφους στη θέση Λιβάρι Σκιαδι¹⁹⁰ και Φουρνί Αρχανών¹⁹¹.

Οι εκτεταμένες μεταβολές που έλαβαν χώρα σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες επέδρασαν όπως ήταν αναμενόμενο στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων που χρησιμοποιούσαν τα άτομα στο πλαίσιο των διαπροσωπικών τους σχέσεων, οδήγησαν σε μια σταδιακή διαφοροποίηση του μινωικού ταφικού εθιμοτυπικού. Το παραπάνω καθίσταται σαφές ήδη από το τέλος της προηγούμενης περιόδου, οπότε παρατηρείται μια σημαντική αύξηση στη χρήση ταφικών αγγείων και λαρνάκων για τον ενταφιασμό τόσο ανήλικων όσο και ενήλικων πλεόν ατόμων¹⁹². Η κοινωνική μεταβολή αντανακλάται ακόμα περισσότερο στη διαμόρφωση του ταφικού περιβάλλοντος από το τέλος της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου και εξής, οπότε εγκαταλείπονται σταδιακά τα περισσότερα ταφικά σύνολα που δεχόντουσαν ενταφιασμούς για αιώνες, όπως ήταν το νεκροταφείο στη θέση Κεφάλι Πετράς της Σητείας. Παράλληλα, παρατηρείται η σύσταση οργανωμένων νεκροταφείων σε νέες τοποθεσίες, με χαρακτηριστικό

¹⁸³ Hatzaki & Keswani 2012, 309.

¹⁸⁴ Soles 1992, 160-176.

¹⁸⁵ Driessen 2010, 112.

¹⁸⁶ Soles 1992, 1-40.

¹⁸⁷ Schoep et al. 2011, 30.

¹⁸⁸ Calliauw 2017, 154.

¹⁸⁹ Soles 1992, 41-115.

¹⁹⁰ Παπαδάτος & Σοφianού 2012, 54.

¹⁹¹ Papadatos 1999.

¹⁹² Legarra Herrero 2016, 181.

παράδειγμα τα ταφικά σύνολα στη θέση Πεζούλες Κεφάλας της Κάτω Ζάκρου¹⁹³. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο παρατηρείται μια διακοπή στη χρήση του συνόλου σχεδόν των οργανωμένων νεκροταφείων¹⁹⁴.

Ο χαρακτήρας, ωστόσο, των ταφών εξακολούθησε να είναι συλλογικός, με έμφαση στην προβολή της συλλογικής έναντι της ατομικής ταυτότητας, ενώ οι ενταφιασμοί πραγματοποιούνταν τουλάχιστον μέχρι το τέλος της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου σε οργανωμένα νεκροταφεία εκτός των οικιστικών ζωνών¹⁹⁵. Ενδιαφέρον είναι ότι δεν έχει προς το παρόν εντοπιστεί καμία ταφή, η οποία να εντάσσεται χρονολογικά στη Μέση Εποχή του Χαλκού και να προέρχεται από αρχαιολογικό πλαίσιο οικιστικού χαρακτήρα¹⁹⁶. Από τη Μεσομινωική Ι περίοδο εδραιώθηκε, όπως προαναφέρθηκε, η συνήθεια να ενταφιάζονται σε μεγάλους πίθους και λάρνακες -κατασκευασμένες αποκλειστικά για αυτό το σκοπό- και ενήλικα άτομα¹⁹⁷. Πληθώρα παραδειγμάτων προσφέρεται για την περίπτωση τόσο των «τάφων-οικιών»¹⁹⁸ όσο και των υπέργειων θολωτών¹⁹⁹. Παράλληλα κατά τη Μεσομινωική ΙΙΒ εμφανίζονται για πρώτη φορά στον Πόρο φέρετρα κατασκευασμένα από ξύλο, καθώς και νεκροταφεία με ατομικές ταφές σε πίθους, όπως ήταν εκείνο στον Σφουγγαρά -με ενδείξεις τόσο για πρωτογενείς όσο και για δευτερογενείς ενταφιασμούς- και εκείνο στην Παχιά Άμμο. Ορισμένοι πίθοι στα εν λόγω ταφικά σύνολα ήταν τόσο μικροί, ώστε η πρωτογενής απόθεση ενηλίκων στο εσωτερικό τους να καθίσταται ανέφικτη. Ως εκ τούτου χρησιμοποιούνταν είτε για δευτερογενείς ταφές είτε ως ταφικά αγγεία αποκλειστικά για παιδιά²⁰⁰. Το σημαντικό είναι ότι οι εν λόγω μεταβολές είναι ιδιαίτερα πιθανό να συνιστούν ενδείξεις για μια συνειδητή προσπάθεια εκ μέρους των ζώντων να αναδείξουν την ατομική πλέον ταυτότητα των νεκρών.

Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που προέρχονται από τα ταφικά πλαίσια συλλογικού χαρακτήρα, που βρίσκονταν σε χρήση κατά τη Μεσομινωική ΙΒ ή ΙΙΑ περίοδο, ανήκουν στη συντριπτική πλειοψηφία τους σε αποθέσεις δευτερογενούς φύσεως, με μεγάλα σύνολα οστών -επιλεκτικά συγκεντρωμένων και ομαδοποιημένων- χωρίς ανατομική ακολουθία²⁰¹. Ο αριθμός δε των ταφών που έχουν αναγνωριστεί με ασφάλεια ως πρωτογενείς παραμένει περιορισμένος²⁰². Συνοπτικά, στις δευτερογενείς τελετουργίες φαίνεται ότι εξακολούθησαν να

¹⁹³ Becker 1975.

¹⁹⁴

¹⁹⁵ Hatzaki & Keswani 2012, 308-309.

¹⁹⁶ McGeorge 2013, 4.

¹⁹⁷ Calliauw 2017, 152-153.

¹⁹⁸ Soles 1992.

¹⁹⁹ Branigan 1993.

²⁰⁰ Hatzaki & Keswani 2012, 309.

²⁰¹ Crevecœur et al. 2015, 2.

²⁰² Hatzaki & Keswani 2012, 308.

συμπεριλαμβάνονται η αναδιοργάνωση των οστών, η επιλεκτική μεταφορά τους σε διαφορετική τοποθεσία με έμφαση στα κρανία και στα μακρά οστά και σε ορισμένες περιπτώσεις η καύση τους²⁰³. Αξίζει να σημειωθεί ότι και πάλι κάποια ταφικά πλαίσια φιλοξενούσαν αποκλειστικά δευτερογενείς αποθέσεις, λειτουργώντας ως οστεοφυλάκια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους²⁰⁴.

Όσον αφορά στην καύση του συνόλου ή τμήματος των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, μαρτυράται με σαφήνεια στον Θολωτό τάφο από το Καμηλάρι με εμφανή σημάδια για εκτεταμένη φωτιά εντός του θόλου, όπου πολλά σώματα βρισκόντουσαν ακόμα σε πρώιμη σήψη. Η φωτιά δεν φαίνεται να επηρέασε τα βοηθητικά δωμάτια, ενώ η παρουσία από ίχνη λιωμένου χαλκού μαρτυρά ότι μαζί με τους νεκρούς εκτέθηκαν στη πυρά και τα κτερίσματα που είχαν επιλεγεί για να τους συνοδεύσουν. Σε άλλα ταφικά πλαίσια της Πρωτοανακτορικής περιόδου, όπως είναι ο «Τάφος-Οικία» 19 στο Φουρνί Αρχανών, δεν έχουν έρθει στο φως ίχνη συνυποδηλωτικά της εν λόγω ταφικής πρακτικής²⁰⁵.

Ο συλλογικός χαρακτήρας των τάφων, σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια χρήση τους και την ευρεία διάδοση της δευτερογενούς μεταχείρισης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που βρίσκονταν στο εσωτερικό τους, δεν επιτρέπει ούτε κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο τον συσχετισμό συγκεκριμένων ατόμων με επιμέρους κτερίσματα, παρά το γεγονός ότι αυτά εντοπίζονται κατά κόρον και σε μεγάλη ποικιλία εντός των ταφικών συνόλων²⁰⁶. Για ορισμένες μόνο περιπτώσεις παιδικών ταφών, όπως εκείνη στο Δωμάτιο 1.7 ταφικού κτίσματος στο Σίσι²⁰⁷, μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια ότι συνοδεύονταν από όστρεα, όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου κατά την υπό εξέταση περίοδο. Αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα εντοπίστηκαν και στο νεκροταφείο Φουρνί των Αρχανών²⁰⁸.

Το γεγονός ότι σε Μεσομινωικό ΙΙΙ τάφο στις Γυψάδες της Κνωσσού μαρτυράται η τοποθέτηση αγγείων σε δεύτερο χρόνο, με σκοπό ενδεχομένως τον κατευνασμό των νεκρών όταν τα σώματά τους μετακινούνταν για την διαμόρφωση επιπλέον χώρου, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού τα κτερίσματα δεν σχετίζονταν με συγκεκριμένα πρόσωπα αλλά λειτουργούσαν ως προσφορές στο σύνολο των τιμώνων προγόνων²⁰⁹. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα συνόδευαν τους νεκρούς στο πλαίσιο των

²⁰³ Hatzaki & Keswani 2012, 308.

²⁰⁴ Betancourt et al. 2008, 578.

²⁰⁵ Triantaphyllou (forthcoming), 7-8.

²⁰⁶ Calliauw 2017, 153.

²⁰⁷ Crevecœur & Schmitt 2009, 66-67.

²⁰⁸ Sakellarakis & Sakellarakis 1997, 194, 212-213.

²⁰⁹ Hood et al. 1959, 223.

ποικίλων πολυεπίπεδων δευτερογενών τελετουργιών, που προϋπέθεταν τη μακροχρόνια επαφή με το νεκρό σώμα²¹⁰. Οι εν λόγω ταφικές πρακτικές εξακολούθησαν να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο, συνιστώντας και κατά τη Πρωτοανακτορική περίοδο πεδίο κοινωνικής συναναστροφής, εντός του οποίου καθίστατο εφικτή η διαπραγμάτευση των επιμέρους κοινωνικών σχέσεων με σκοπό τη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Άρχισαν, ωστόσο, σταδιακά να χρησιμοποιούνται παράλληλα νέοι χώροι με διαφορετικά χαρακτηριστικά, που λειτουργούσαν εξίσου ως αρένα για δημόσιες κοινωνικές συναναστροφές χωρίς να σχετίζονται με τις ταφικές τελετουργίες. Πρόκειται για τα ιερά κορυφής και τις αυλές των ανακτόρων, η κοινωνική σημασία των οποίων ενισχύθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να οδηγήσει κατά τη Μεσομινωική ΙΙΒ περίοδο στην οριστική διακοπή της χρήσης των περισσότερων οργανωμένων νεκροταφείων ως χώρων κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

3.3. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών

Οι Μινωίτες εξακολούθησαν ωστόσο, τουλάχιστον ως τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο, να αποδίδουν τεράστια σημασία στις ταφικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν και εδραιώθηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπως καθίσταται σαφές από την μακρά χρήση πληθώρας προγενέστερων και νεοσύστατων μνημειακών ταφικών κτισμάτων και τη διαμόρφωση οργανωμένων νεκροταφείων με παρόμοια χαρακτηριστικά σε νέες θέσεις. Οι σύνθετες ταφικές τελετουργίες, που απαιτούσαν τεράστια δαπάνη χρόνου και ενέργειας, όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκαν αλλά εξακολούθησαν να συνιστούν την κύρια αρένα επίσημης κοινωνικής συναναστροφής, στο πλαίσιο της οποίας καθίστατο εφικτή η προβολή της κοινωνικής διαφοροποίησης με σκοπό την επαναδιαπραγμάτευση ή την κατοχύρωση της θέσης του εκάστοτε ατόμου ή ομάδας στην κοινωνία. Ως εκ τούτου, η συμπερίληψη στα επίσημα ταφικά περιβάλλοντα, στοιχείο συνυποδηλωτικό της συμμετοχής στην κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιούσε το εκάστοτε ταφικό πλαίσιο, δύναται να παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη θέση που κατείχε το κάθε άτομο εντός του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρουσία οστών ανήλικων ατόμων στα επίσημα ταφικά περιβάλλοντα της Πρωτοανακτορικής περιόδου δύναται να ερμηνευτεί ως στοιχείο ενδεικτικό της κοινωνικής ταυτότητας και του ρόλου του παιδιού στις σύγχρονες μινωικές κοινωνίες. Στην ουσία το ερώτημα είναι αν συμπεριλαμβάνονταν τα παιδιά στις κοινωνικές ομάδες που είχαν κατοχυρώσει -χάρη στη θέση τους εντός του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου- το δικαίωμα να ενταφιάζουν τους νεκρούς τους σύμφωνα με το επίσημο ταφικό εθιμοτυπικό, χρησιμοποιώντας

²¹⁰ Hatzaki & Keswani 2012, 323.

τα μνημειακά ταφικά κτίσματα συλλογικού χαρακτήρα και οργανώνοντας σύνθετες και πολυεπίπεδες πρωτογενείς και δευτερογενείς τελετές, με σκοπό την επίδειξη του κύρους και της κοινωνικής τους θέσης. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί ότι εκ πρώτης όψεως οι ανήλικοι πληθυσμοί νεαρής ηλικίας παρουσιάζονται ως ομάδα υποεκπροσωπούμενη στα μινωικά νεκροταφεία της Μέσης Εποχής του Χαλκού, όπως άλλωστε ισχύει και για την προηγούμενη περίοδο. Χρειάζεται, ωστόσο, να διαπιστωθεί αν το εν λόγω φαινόμενο οφείλεται σε συνειδητή επιλογή των ζώντων πληθυσμών ή συνιστά αποτέλεσμα της επίδρασης άλλων μεταγενέστερων παραγόντων²¹¹.

Όσον αφορά συγκεκριμένα στους θολωτούς τάφους της Μεσαράς, η χρήση αρκετών οικοδομημάτων της Προανακτορικής περιόδου συνεχίστηκε και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, ενώ παράλληλα έχουν έρθει στο φως τουλάχιστον 16 νεοσύστατοι τάφοι²¹². Όπως προαναφέρθηκε, για την πλειονότητα των εν λόγω ταφικών κτισμάτων δεν είναι διαθέσιμες λεπτομερείς μελέτες οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, ώστε να καθίσταται εφικτή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη δημογραφική σύσταση των κοινωνικών ομάδων που τα χρησιμοποιούσαν. Υπάρχουν ωστόσο μη λεπτομερείς αναφορές, που συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης παιδικών ενταφιασμών σε αρκετούς από αυτούς.

Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο τα εν λόγω ταφικά κτίσματα εξακολούθησαν χρησιμοποιούνται με παρόμοιο τρόπο, φιλοξενώντας συλλογικές ταφές και σύνθετες δευτερογενείς τελετουργίες, που είχαν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση συνόλων από, συχνά προσεκτικά επιλεγμένα, οστά χωρίς ανατομική ακολουθία, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις φέρουν ίχνη καύσης²¹³. Η αδιάκοπη χρήση πολλών εκ των προγενέστερων θολωτών και η παρόμοια ταφική μεταχείριση των νεκρών στο εσωτερικό τους, μαρτυρούν ότι οι εν λόγω τάφοι εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται από κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δύνανται να αναγνωριστούν ως «πυρηνικές οικογένειες», απαρτιζόμενες από άτομα που συνδέονταν μεταξύ τους με άμεσους συγγενικούς δεσμούς. Το παραπάνω συμπέρασμα συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι οι ανήλικοι πληθυσμοί ενταφιάζονταν στα υπό εξέταση ταφικά σύνολα ανεξάρτητα από την ηλικία τους, έχοντας κατοχυρώσει από τη στιγμή της γέννησής τους το δικαίωμα συμμετοχής στις κοινωνικές ομάδες που τα χρησιμοποιούσαν. Ως εκτούτου, τυχόν υποεκπροσώπηση των παιδικών οστών δύναται να ερμηνευτεί σε αυτή την περίπτωση περισσότερο ως αποτέλεσμα της επίδρασης μεταγενέστερων παραγόντων παρά ως συνειδητή επιλογή αποκλεισμού.

²¹¹ Calliauw 2017, 155.

²¹² Branigan 1970, 22-23.

²¹³ Branigan 1987, 45.

Ταφικά κτίσματα του τύπου «τάφος-οικία», τα οποία οικοδομήθηκαν και φιλοξένησαν ταφές κατά την Προανακτορική περίοδο, εξακολούθησαν ομοίως να χρησιμοποιούνται στα πλαίσια του ίδιου ταφικού εθιμοτυπικού και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά ο Τάφος στη θέση Πύργος της Μύρτου, η χρήση του οποίου συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου. Πρόκειται για ένα ταφικό σύνολο, που φιλοξενούσε, όπως προαναφέρθηκε, άτομα όλων των ηλικιακών ομάδων και βιολογικών φύλων²¹⁴. Αρχαιολογικές ενδείξεις, που να συνηγορούν υπέρ μιας συνεχόμενης χρήσης μέχρι τη Μεσομινωική ΙΒ περίοδο, υπάρχουν και για την περίπτωση των «τάφων-οικιών» στο Παλαίκαστρο²¹⁵. Οι αναφορές των ανασκαφών στα οστά είναι αρκετά συνοπτικές, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι αποκλείεται να συμπεριλαμβάνονταν στο εσωτερικό τους παιδικό ενταφιασμό.

Χωρίς διακοπή εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται και τα δύο οργανωμένα νεκροταφεία στα Γούρνια, με εκείνο του Σφουγγαρά να εμπλουτίζεται με κτιστούς συλλογικούς τάφους για τον ενταφιασμό της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, ενώ τα άτομα ανώτερων κοινωνικών θέσεων συνέχισαν να χρησιμοποιούν τους «τάφους-οικίες» του βόρειου νεκροταφείου²¹⁶. Δυστυχώς, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι διαθέσιμες λεπτομερείς αναφορές σχετικά με τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στα εν λόγω ταφικά πλαίσια, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισης της δημογραφικής σύστασης των ενταφιασμένων πληθυσμών να καθίσταται ουσιαστικά ανέφικτη²¹⁷. Για την περιοχή των Μαλίων, ωστόσο, όπου έχουν έρθει στο φως πολλοί διαφορετικοί τύποι τάφων στο πλαίσιο μιας αντίστοιχης απόπειρας προβολής κοινωνικής διαφοροποίησης μέσω των ταφικών πρακτικών, εντοπίζονται μεμονωμένες αναφορές για παιδικές ταφές, παρά την απουσία εξειδικευμένων ερευνών με έμφαση στα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα. Πρόκειται για δύο εγχυτρισμούς βρεφών της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου, που προέρχονται από ταφικό κτίσμα του τύπου «τάφος-οικία», το οποίο είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως «Οικία των νεκρών»²¹⁸.

Στην ευρύτερη τέλος περιοχή της Κνωσσού, φαίνεται ότι συνυπήρχαν κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού πολλές διαφορετικές ταφικές παραδόσεις, οι οποίες από αρχιτεκτονική άποψη αναγνωρίζονται από τη συνύπαρξη ταφικών κτισμάτων ποικίλων κατόψεων. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται θολωτοί τάφοι, όπως αυτός στους Γυψάδες, καθώς και ένας νέος - πρωτοεμφανιζόμενος κατά την Πρωτοανακτορική- ταφικός τύπος υπόγειου λαξευτού

²¹⁴ Hatzaki & Keswani 2012, 308; Soles 1992, 177-179.

²¹⁵ Soles 1992, 179.

²¹⁶ Soles 1992, 1-2.

²¹⁷ Soles 1992, 3-40.

²¹⁸ Soles 1992, 173-176.

θαλαμοειδούς κτηρίου²¹⁹. Ο τελευταίος τύπος τάφου απαντάται συχνά σε συστάδες που σχηματίζουν νεκροταφεία, όπως αυτά στις θέσεις Αλίας²²⁰, Μαυροσπήλιο²²¹, Μοναστηριακό Κεφάλι²²², Άνω Γυψάδες²²³ και Πόρος²²⁴. Ενδιαφέρον είναι ότι σε πολλά από αυτά τα ταφικά σύνολα παρατηρείται ένας διαφορετικός τρόπος μεταχείρισης κατά τον ενταφιασμό των νεκρών, με τις ταφές στους Άνω Γυψάδες για παράδειγμα να πραγματοποιούνται απευθείας στο έδαφος, ενώ στον Αλία σε πίθους ή σε λάρνακες²²⁵. Τα εν λόγω ταφικά σύνολα ήταν στις περισσότερες των περιπτώσεων κτερισμένα, χρησιμοποιούνταν για τελετές με πρωτογενή και κυρίως δευτερογενή χαρακτήρα και φιλοξενούσαν στην πλειονότητα των περιπτώσεων συλλογικές ταφές²²⁶. Σε υπαίθριες περιοχές που ανασκάφηκαν πλησίον του τάφου XVIII στους Άνω Γυψάδες και του τάφου VI στο Μαυροσπήλιο ήρθαν στο φως ομάδες από αγγεία πόσης και σερβιρίσματος, που -σε συνδυασμό με την παρουσία ανθρωπομορφικών και ζωομορφικών ειδωλίων- συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι στις ευρύτερες περιοχές των νεκροταφείων λάμβαναν χώρα ποικίλες ταφικές τελετουργίες²²⁷. Αντίστοιχα αγγεία εντοπίζονται και σε τάφους στο Μοναστηριακό Κεφάλι²²⁸ και στον Αλία²²⁹.

Δυστυχώς, καθώς οι τάφοι που παρέμειναν ασύλητοι μέχρι τη στιγμή της ανασκαφής τους είναι λίγοι και τα δημοσιευμένα δεδομένα που σχετίζονται με τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ακόμα λιγότερα, δεν είναι εφικτή η ασφαλής κατάταξη των νεκρών σε συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες και έμφυλες κατηγορίες. Φαίνεται όμως, βάσει του μοντέλου του Bintliff ότι ο κάθε τάφος χρησιμοποιούταν για αρκετές γενιές από μέλη που ανήκαν σε ελαφρώς διευρυμένες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συνδέονταν μεταξύ τους με ευρύτερους συγγενικούς ή κοινωνικούς δεσμούς²³⁰. Οι αναφορές σε παιδικές ταφές είναι και για τις υπό εξέταση περιπτώσεις περιορισμένες και σίγουρα λιγότερες από όσες θα αναμενόταν βάσει της παραπάνω παραδοχής και λαμβάνοντας υπόψιν την υψηλή βρεφική θνητότητα κατά την εν λόγω περίοδο²³¹.

²¹⁹ Hatzaki & Keswani 2012, 309.

²²⁰ Hood 2010.

²²¹ Forsdyke 1926-1927.

²²² Preston 2013 et al.

²²³ Hood, et al. 1959, 220-224.

²²⁴ Preston 2013β, 57-59.

²²⁵ Preston 2013 et al., 101-104.

²²⁶ Preston 2013a.

²²⁷ Preston 2013a, 65.

²²⁸ Preston 2013b, 40-44.

²²⁹ Hood 2010, 167.

²³⁰ Preston 2013a, 66-67.

²³¹ McGeorge 2013, 2.

Συγκεκριμένα ένα παιδί από δέκα έως δώδεκα ετών ήρθε στο φως ανάμεσα σε 87 κρανία στο Μεσομινωικό νεκροταφείο στη θέση Αλίας, όπου εντοπίστηκαν επίσης τρία ή τέσσερα παιδιά σε ρηχό λάκκο εντός του τάφου VII²³². Παράλληλα, το κρανίο V, που ανασκάφηκε στον τάφο XVIII στους Γυψάδες μαζί με οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα από οχτώ τουλάχιστον επιπλέον άτομα, εικάζεται ότι ήταν παιδικό²³³, ενώ λίγα ακόμα παιδιά φαίνεται ότι είχαν ενταφιαστεί σε τάφους στον Πόρο περί το τέλος της Μεσομινωικής III περιόδου²³⁴. Ορισμένα οστά από το ταφικό σύνολο στο Μοναστηριακό Κεφάλι αναγνωρίζονται επίσης ως παιδικά και αποδίδονται σε ανήλικο άτομο ηλικίας από οχτώ έως δέκα ετών, το οποίο ενταφιάστηκε μαζί με έντεκα ενήλικους ανθρώπους²³⁵. Η υποεκπροσώπηση των παιδικών σκελετών που παρατηρείται, ίσως να οφείλεται και σε αυτή την περίπτωση στην επίδραση διάφορων ταφονομικών διαδικασιών. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η συνύπαρξη πολλών τύπων τάφων κατανεμημένων σε ομάδες στους λόφους γύρω από την Κνωσό, σε συνδυασμό με το διαφορετικό τρόπο μεταχείρισης των νεκρών σε πολλούς από αυτούς, να είναι ενδεικτική ενός οριζόντιου κοινωνικού διαχωρισμού, διαμορφωμένου στη βάση ποικίλων οικονομικό-κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων, μεταξύ των οποίων ενδέχεται να συμπεριλαμβάνεται -εκτός των συγγενικών δεσμών ή άλλων κοινωνικής φύσεως κριτηρίων- και η ηλικία²³⁶.

Βάσει των παραπάνω αρχαιολογικών δεδομένων, φαίνεται ότι κομβικής σημασίας για τη συμπερίληψη ή τον αποκλεισμό του εκάστοτε ατόμου από τα οργανωμένα ταφικά σύνολα ήταν η δημογραφική σύσταση της ομάδας που τα χρησιμοποιούσε. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η εν λόγω ομάδα δύναται να αναγνωριστεί ως «πυρηνική οικογένεια», ερμηνεία που συνεπάγεται ότι για τη συμμετοχή σε αυτή καταλυτικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι άμεσοι συγγενικοί δεσμοί, εκπροσωπούσαν εντός των ταφικών συνόλων άτομα όλων των ηλικιακών ομάδων και έμφυλων κατηγοριών. Το εν λόγω συμπέρασμα στηρίζεται στην ιδέα ότι τα μέλη της εκάστοτε «οικογένειας» θα πρέπει να εξασφάλιζαν a priori το δικαίωμα ενταφιασμού τους εντός του συλλογικού τάφου που εκείνη χρησιμοποιούσε προκειμένου να προβάλει και να νομιμοποιήσει το κύρος της, που ήταν σε αυτή την περίπτωση κληροδοτούμενο. Αντίθετα, όταν οι τάφοι χρησιμοποιούνταν από κοινωνικές ομάδες διαφορετικής σύστασης, διαμορφωμένες στη βάση ποικίλων κριτηρίων, που μεταβάλλονταν ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, ενδέχεται να παρατηρείται μια υποεκπροσώπηση των ανήλικων ατόμων νεαρής ηλικίας στο εσωτερικό τους, η οποία δύναται να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα συνειδητής

²³² Hood 2010, 167.

²³³ Hood et al. 1959, 223-224.

²³⁴ Preston 2013a.

²³⁵ Preston 2013b, 69-70.

²³⁶ Preston 2013a, 67.

επιλογής αποκλεισμού. Φυσικά, για την εξαγωγή πληρέστερων συμπερασμάτων, καθώς και την απόπειρα να διαπιστωθεί αν εντοπίζονται ενδείξεις που να συνηγορούν υπέρ μιας διαφορετικής ταφικής μεταχείρισης ενήλικων και ανήλικων ατόμων εντός τους ίδιου ταφικού πλαισίου, χρειάζεται να δοθεί έμφαση στην εξέταση ταφικών συνόλων για το οποία είναι διαθέσιμες λεπτομερείς αναλύσεις των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων.

3.4. Οι μελέτες των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων

Όπως αναφέρεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, ορισμένες σύγχρονες ανασκαφές αφιέρωσαν την απαραίτητη προσοχή στη λεπτομερή καταγραφή και ανάλυση των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, με αποτέλεσμα να καθίσταται εφικτή η προσέγγιση της δημογραφικής σύστασης των ομάδων που χρησιμοποιούσαν τα ταφικά σύνολα που έφεραν στο φως. Σε αυτά συμπεριλαμβάνεται το νεκροταφείο στο Σίσι, που απαρτιζόταν από μια συστάδα ταφικών κτισμάτων, πολλά εκ των οποίων περιέμεναν σε χρήση μέχρι και τη Μεσομινωική ΙΙΒ περίοδο²³⁷. Ο χαρακτήρας των ενταφιασμών που φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους παρέμεινε κατά κύριο λόγο αμετάβλητος στην πάροδο του χρόνου, όπως φαίνεται από την εύρεση ενδείξεων περί παρόμοιας μεταχείρισης των οστών. Στους ενταφιασμένους πληθυσμούς εξακολούθησαν να συμπεριλαμβάνονται παιδιά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα ορισμένες ταφές που ήρθαν στο φως σε μια σειρά ορθογώνιων χώρων στη βόρεια και βορειοανατολική πλευρά του νεκροταφείου και αποδίδονται σε εφτά περίπου άτομα εκ των οποίων τα τέσσερα ήταν ανήλικα²³⁸.

Το ένα παιδί, το οποίο υπολογίζεται ότι ήταν τριών ή τεσσάρων ετών φαίνεται ότι είχε τοποθετηθεί ανάσκελα με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, ενώ κάτω από τον αριστερό του ώμο βρέθηκε καλοδιατηρημένο θαλάσσιο κέλυφος. Ενδιαφέρον είναι ότι τμήματα από το κρανίο του ήταν διασκορπισμένα στο χώρο, κάτι που σημαίνει ότι αυτό είχε μετακινηθεί, πιθανότατα στο πλαίσιο κάποιας δευτερογενούς τελετουργίας, η οποία έλαβε χώρα μετά την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης των μαλακών ιστών²³⁹. Το εν λόγω παιδί εικάζεται ότι συνδεόταν με συγγενικούς δεσμούς με ένα άλλο ανήλικο άτομο, το οποίο υπολογίζεται ότι απεβίωσε σε ηλικία τεσσάρων ή πέντε ετών. Το κρανίο του εμφανίζεται πιο καλοδιατηρημένο, φαίνεται όμως ότι είχε μετακινηθεί σε κάποια στιγμή μετά την πρωτογενή ταφή προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για την τοποθέτηση του συνομηλικού του. Ομοίως σε αυτή την

²³⁷ Crevecoeur et al. 2015, 4.

²³⁸ Crevecoeur et al. 2015, 7-10.

²³⁹ Crevecoeur et al. 2015, 7-10.

περίπτωση, πρέπει να έλαβε χώρα η μετακίνηση του κρανίου στο χώρο σε ορισμένη στιγμή μετά την ολοκλήρωση της αποσύνθεσης, όπως μαρτυράται από την εύρεση ενός δοντιού σε διαφορετικό σημείο²⁴⁰. Η κατάσταση των οστών του κρανίου των δύο παιδιών, όπως επίσης η διατάραξη της ανατομικής ακολουθίας που παρατηρείται στα κάτω άκρα τους, συνηγορούν σαφώς υπέρ της άποψης ότι έλαβε χώρα μια σειρά μεταγενέστερων ανθρωπίνων παρεμβάσεων στο πλαίσιο δευτερογενών τελετών. Μοναδική ένδειξη ότι αυτό ήταν το σημείο στο οποίο έλαβαν χώρα και οι πρωτογενείς ταφές συνιστά το όστρακο που βρέθηκε κάτω από τον ώμο του πρώτου παιδιού²⁴¹.

Ενδιαφέρον είναι ότι ορισμένα μεταγενέστερα αρχαιολογικά πλαίσια, τα οποία βρίσκονταν σε χρήση κατά τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο, ξεχωρίζουν για την παντελή απουσία παιδικών οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων από το σύνολο των προερχόμενων από αυτά αρχαιολογικών δεδομένων. Πρόκειται για τα Δωμάτια 1.30 και 1.31, στα οποία εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής αναμεμιγμένη με ανθρώπινα οστά, που φαίνεται ότι μεταφέρθηκαν στον εν λόγω χώρο κατόπιν προσεκτικής επιλογής στα πλαίσια κάποιας δευτερογενούς τελετουργίας και αντιστοιχούσαν σε 16 περίπου ενήλικα άτομα²⁴². Παράλληλα, σε μεγάλο σύγχρονο οικοδόμημα στη δυτική πλευρά του νεκροταφείου ανασκάφηκαν εφτά πρωτογενείς ταφές ενηλίκων και μια ενδεχομένως δευτερογενής. Εντυπωσιακή είναι και σε αυτή την περίπτωση η πλήρης απουσία ενδείξεων που να συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης παιδικών ενταφιασμών στο χώρο²⁴³. Η απουσία παιδικών οστών από το εν λόγω ταφικά πλαίσια της Μεσομινωικής ΙΙ περιόδου ενδέχεται πράγματι να συνιστά ένδειξη περί του αποκλεισμού τους από ορισμένους χώρους και της εξαίρεσής τους από συγκεκριμένες τελετουργικές πρακτικές.

Όσον αφορά στο νεκροταφείο που βρέθηκε στο Φουρνί των Αρχανών, περιλάμβανε, όπως αναφέρεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, 23 ταφικά κτίσματα, για την πλειονότητά των οποίων δεν είναι διαθέσιμες αναλυτικές οστεοαρχαιολογικές μελέτες, φαίνεται όμως ότι εξακολούθησαν κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο να φιλοξενούν πληθώρα ενταφιασμών, η κατάσταση των οποίων μαρτυρά την τέλεση διαδοχικών πρωτογενών ταφών με ενδείξεις για ποικίλες δευτερογενείς παρεμβάσεις²⁴⁴. Παρά την ελλιπή καταγραφή, ερμηνεία και δημοσίευση των περισσότερων ανεσκαμμένων οστών, η παρουσία παιδιών ανάμεσα στους νεκρούς υπονοείται από την εύρεση -στο στρώμα της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου των Ταφικών κτισμάτων 3 και 5- λαρνάκων ειδικά διαμορφωμένων για τον ενταφιασμό ατόμων εμβρυακής

²⁴⁰ Crevecoeur et al. 2015, 7-10.

²⁴¹ Crevecoeur et al. 2015, 7-10.

²⁴² Calliauw 2017, 154.

²⁴³ Crevecoeur et al. 2015, 12.

²⁴⁴ Soles 1992, 130-131.

ή βρεφικής ηλικίας²⁴⁵. Αντίστοιχα μικρή σαρκοφάγος με οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα που ανήκαν σε δύο παιδιά εντοπίστηκε -ανάμεσα σε 16 επιπλέον ταφές- στο Μεσομινωικό ΙΙ στρώμα βορειοδυτικού δωματίου του Τάφου 18²⁴⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι αγγεία ταφικής λειτουργίας χρησιμοποιούνταν στο ευρύτερο αυτό αρχαιολογικό σύνολο και για πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές ενηλίκων²⁴⁷.

Όσον αφορά συγκεκριμένα στο Ταφικό κτήριο 19, κατά την ανασκαφή του στρώματος που εντάσσεται χρονολογικά στη Μεσομινωική ΙΒ και ΙΙ περίοδο ήρθαν στο φως 12 παιδιά και 64 ενήλικες²⁴⁸. Ορισμένα κτερίσματα ήταν δυνατόν να συσχετιστούν, όπως αναφέρεται στο υποκεφάλαιο κεφάλαιο 3.2., με ορισμένες ταφές ενηλίκων. Τα ανήλικα άτομα είχαν ενταφιαστεί σε ταφικά αγγεία, μικρές ειδικά διαμορφωμένες σαρκοφάγους και απευθείας στο δάπεδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε 11 μεγάλα αγγεία βρέθηκαν τουλάχιστον 19 κρανία, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκαν σε παιδιά βρεφικής και νηπιακής ηλικίας, σε συνδυασμό με μικρότερα αγγεία, οστά ζώων και ψαριών, όστρεα, ειδώλια και άλλου τύπου κτερίσματα. Όσον αφορά στις πρωτογενείς ταφές στο έδαφος, η πιο καλά διατηρημένη παιδική ήταν αυτή ενός εμβρύου σε συνεσταλμένη στάση, το οποίο ήταν τοποθετημένο κάτω από μια μεγάλη πέτρα μαζί με οστά ζώων και ψαριών.

Στην περίπτωση του Θολωτού τάφου του Καμηλαρίου στην κοιλάδα της Μεσαράς, σημαντική τροχοπέδη για τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του αποτέλεσε το γεγονός ότι κατά την αρχική ανασκαφή δεν αποδόθηκε -όπως άλλωστε συνηθιζόταν παλαιότερα- ιδιαίτερη σημασία στην καταγραφή και στη συστηματική συλλογή των οστών που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του. Η προσέγγιση αυτών επιχειρήθηκε αργότερα, αφού ανακτήθηκαν με προσοχή από ένα χώρο νοτιοδυτικά του τάφου, όπου είχαν καταχωθεί μετά το πέρας των πρώτων ανασκαφών²⁴⁹. Το εν λόγω σύνολο οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, ωστόσο, συνιστά τη μεγαλύτερη μέχρι ώρας μελετημένη συλλογή οστών από τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς και μια από τις μεγαλύτερες σε ολόκληρη την Κρήτη, συμβάλλοντας σημαντικά στη διαμόρφωση μιας πιο ολιστικής εικόνας σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία των πληθυσμών που ενταφιάζονταν στους εν λόγω τάφους.

Πρόκειται για ένα ταφικό κτήριο το οποίο βρισκόταν σε χρήση κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού για διάστημα που διήρκησε περίπου 500 χρόνια. Ορισμένα από τα οστά που εντοπίστηκαν εντός του θόλου παρουσίαζαν αρχικά, βάσει των διαθέσιμων ανασκαφικών

²⁴⁵ Soles 1992, 132-135.

²⁴⁶ Soles 1992, 145-147.

²⁴⁷ Soles 1992, 131-147.

²⁴⁸ Calliauw 2017, 154.

²⁴⁹ Τριανταφύλλου & Girella 2018, 275-276.

φωτογραφιών, σχετικά καλά επίπεδα διατήρησης, γεγονός που μαρτυρά ότι η κυκλοφορία εντός του τάφου υπήρξε σχετικά περιορισμένη. Λόγω της απώλειας πληροφοριών σχετικά με την ακριβή στρωματογραφική ακολουθία στην οποία ανασκάφηκαν τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα, η δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την κατανομή τους στο χώρο και, ως εκ τούτου την ταφική μεταχείριση που δέχτηκαν, είναι περιορισμένη²⁵⁰. Φαίνεται πάντως ότι και εδώ λάμβαναν χώρα ποικίλες δευτερογενείς τελετές προς τιμήν των νεκρών, όπως για παράδειγμα η εκτεταμένη έκθεση οστών και κτερισμάτων σε ιδιαίτερα υψηλές θερμοκρασίες, ενώ αυτά βρίσκονταν εντός του θόλου και πριν ολοκληρωθεί για ένα μεγάλο μέρος των νεκρών η αποσύνθεση των μαλακών μορίων του σώματος²⁵¹.

Ο αριθμός των ατόμων που προέκυψε έπειτα από τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων ανέρχεται σε 134 νεκρούς, εκ των οποίων οι 104 ήταν ενήλικες και οι 30 ανήλικοι. Όσον αφορά συγκεκριμένα στα παιδιά, όλες οι ηλικιακές ομάδες εκπροσωπούνται, με τα περισσότερα παραδείγματα να αφορούν ανηλικούς βρεφικής και νηπιακής ηλικίας²⁵². Σύμφωνα με τον υπολογισμό του Bintliff τα παραπάνω νούμερα, αν και είναι ελαφρώς υψηλότερα από το συνηθισμένο, γίνεται να θεωρηθούν ενδεικτικά της χρήσης του τάφου από μια κοινωνική ομάδα που θα μπορούσε να αναγνωριστεί -βάσει του αριθμού των νεκρών της ανα εκατονταετία- ως μια «πυρηνική οικογένεια» έξι ή επτά ατόμων. Καθώς δε στις προϊστορικές κοινωνίες υπολογίζεται ότι η παιδική θνητότητα κορυφωνόταν κατά τη γέννα ή σε σύντομο διάστημα μετά από αυτή, η υψηλή παρουσία βρεφών και νηπίων ανάμεσα στους νεκρούς συνηγορεί υπέρ της άποψης για μια οικογενειακού τύπου σχέση ανάμεσα στους ενταφιασμένους²⁵³.

Παιδιά εξακολούθησαν να ενταφιάζονται και στο νεκροταφείο του Πετρά, καθώς έχει επιβεβαιωθεί, όπως προαναφέρθηκε, η χρήση της Βραχοσκεπής έως και τη Μεσομινωική ΙΒ ή ΙΙΑ περίοδο, όπως άλλωστε ισχύει και για την περίπτωση του «Τάφου-Οικίας» 2. Πρόκειται για ταφικά πλαίσια που φιλοξενούσαν καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης τους ταφές ατόμων όλων των ηλικιακών κατηγοριών και βιολογικών φύλων, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνταν από κοινωνικές ομάδες με διαφορετική πληθυσμιακή σύσταση. Ένα σπήλαιο με δευτερογενή ταφική λειτουργία, παρόμοια με αυτή που μαρτυράται στη Βραχοσκεπή του Πετρά, εντοπίστηκε επίσης στην ανατολική Κρήτη. Πρόκειται για το Σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους, στο οποίο φαίνεται ότι κατά τη Μεσομινωική ΙΙΒ περίοδο μεταφέρθηκαν και

²⁵⁰ Τριανταφύλλου & Girella 2018, 277.

²⁵¹ Τριανταφύλλου & Girella 2018, 279-280.

²⁵² Τριανταφύλλου & Girella 2018, 282.

²⁵³ Τριανταφύλλου & Girella 2018, 282.

ενταφιάστηκαν με συστηματικό και προσεκτικό τρόπο αξιοσημείωτα μεγάλες ποσότητες από οστά, προερχόμενα από ενταφιασμούς, οι οποίοι είχαν λάβει χώρα σε άλλες ταφικές τοποθεσίες σε χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τη Νεολιθική έως και τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο. Τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα συνοδεύτηκαν κατά τη μεταφορά τους εδώ από πληθώρα κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται μεγάλος αριθμός αγγείων πόσης και σερβιρίσματος, οστά ζώων, ειδώλια, σφραγίδες, λίθινα και μετάλλινα εργαλεία, όπλα και κοσμήματα. Έξω από το εν λόγω ταφικό πλαίσιο εντοπίστηκαν, επίσης, κύπελλα της Μεσομινωικής ΙΙ περιόδου και οστά ζώων με ίχνη μαγειρέματος, που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι κατά τη μεταφορά και τον ενταφιασμό των οστών έλαβαν χώρα τελετουργικά δείπνα²⁵⁴.

Σύμφωνα με τη μελέτη των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, τα οστά που ενταφιάστηκαν στο εν λόγω σπήλαιο αντιστοιχούσαν σε 400 άτομα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν ενήλικες άντρες και γυναίκες, καθώς και παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων. Ο αριθμός των ενταφιασμένων σε αυτή την περίπτωση ξεπερνά κατά πολύ τον προβλεπόμενο από το μοντέλο του Bintliff για τους νεκρούς που αντιστοιχούν στη μέση «πυρηνική οικογένεια»²⁵⁵. Ορισμένα οστά φέρουν ίχνη καύσης, πιθανότατα ως αποτέλεσμα μιας προσπάθειας απολύμανσης πριν την εφαρμογή του μεγαλόπνοου σχεδίου μετακίνησής τους, το οποίο μπορεί να αναγνωριστεί -λόγω της τεράστιας δαπάνης χρόνου και ενέργειας που απαιτούταν για την εκτέλεσή του- ως μια ταφική τελετουργία καταλυτικής συμβολικής και κοινωνικό-πολιτικής σημασίας²⁵⁶.

Συγκεκριμένα, η συγκέντρωση οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων προερχόμενων από ένα τόσο μεγάλο γεωγραφικό και χρονικό εύρος συνιστά ένδειξη για την οργανωμένη συνεργασία ατόμων από διαφορετικές κοινότητες με σκοπό την επίτευξη ενός κοινού στόχου²⁵⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, το δείπνο που έλαβε χώρα έξω από το Σπήλαιο μπορεί να ερμηνευτεί ως μια ταφική εκδήλωση, η οποία πέρα από ταφικό είχε και κοινωνικό χαρακτήρα, αποσκοπώντας στην επαναδιαπραγμάτευση της θέσης των συμμετεχόντων σε ένα ευρύτερο κλίμα συντροφικότητας και ανταγωνισμού. Το γεγονός ότι για άλλη μια φορά τα παιδικά οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα δεν αποκλείστηκαν κατά τη διαδικασία επιλογής των προς μετακίνηση οστών συνιστά μια ακόμη ένδειξη ότι σε πληθώρα μινωικών κοινοτήτων τα ανήλικα άτομα αντιμετωπίζονταν ως επίσημα μέλη του πληθυσμού. Υπέρ της κοινωνικής σημασίας των παιδιών συνηγορεί και ένα παιδικό κρανίο προερχόμενο από το εν λόγω ταφικό πλαίσιο, το οποίο φέρει ίχνη τρυπανισμού,

²⁵⁴ Betancourt et al 2008, 540-546.

²⁵⁵ Τριανταφύλλου et al (forthcoming), 4.

²⁵⁶ Betancourt et al 2008, 578-580.

²⁵⁷ Driessen 2010, 111.

που ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα της προσπάθειας να αντιμετωπιστεί χειρουργικά ένα εγκεφαλικό τραύμα²⁵⁸. Ύστερα από την τοποθέτησή των οστών στο Σπήλαιο και την ολοκλήρωση των όποιων δευτερογενών τελετών έλαβαν χώρα κατόπιν αυτής, δεν παρατηρείται -όπως και στην περίπτωση της Βραχοσκεπής- κάποια απόπειρα για μεταγενέστερη ανθρώπινη παρέμβαση στο χώρο²⁵⁹.

Αντίθετα, ενδεχόμενη υποεκπροσώπηση των ανήλικων πληθυσμών παρατηρήθηκε κατόπιν της μελέτης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, που προέρχονται από το νεκροταφείο της Μέσης Εποχής του Χαλκού στη θέση Πεζούλες Κεφάλας της Κάτω Ζάκρου. Εδώ εντοπίστηκαν δυο ταφικά κτίσματα του τύπου «τάφος-οικία», τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα των οποίων ήταν ιδιαίτερα αποσπασματικά με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη και επισφαλής η απόπειρα να προσδιοριστεί το βιολογικό φύλο και η ηλικία των νεκρών²⁶⁰. Όσον αφορά στο Ταφικό κτήριο Α, φαίνεται ότι οι ενταφιασμοί λάμβαναν χώρα σε διαφορετικά δωμάτια ανάλογα με το αν η φύση τους ήταν πρωτογενής ή δευτερογενής. Συγκεκριμένα, στο Δωμάτιο Α εικάζεται ότι τοποθετούνταν οι νεκροί αμέσως μετά το θάνατό τους συνοδεία πλούσιων κτερισμάτων. Αντίθετα, τα Δωμάτια Β και Γ χρησιμοποιούνταν ως χώροι απόθεσης των παλαιότερων ταφών του Δωματίου Α, όποτε υπήρχε ανάγκη για τη διαμόρφωση χώρου προκειμένου να φιλοξενηθούν νέοι ενταφιασμοί. Οι δευτερογενείς αυτές ταφές ήρθαν στο φως σε κατάσταση ανατομικής ανακολουθίας²⁶¹.

Σύμφωνα με την οστεοαρχαιολογική ανάλυση των προερχόμενων και από τους δυο τάφους καταλοίπων αναγνωρίστηκαν περίπου 74 άτομα, εκ των οποίων μόνο το ένα ήταν παιδί ηλικίας από έξι έως οχτώ ετών²⁶². Ο εν λόγω αριθμός ενταφιασμένων ατόμων και για τους δυο τάφους -σε συνάρτηση με τα 350 μόνο χρόνια χρήσης τους- οδηγεί βάσει του μοντέλου του Bintliff στο συμπέρασμα ότι η χρήση τους αφορούσε κοινωνικές ομάδες κατά πολύ μικρότερες από τη μέση «πυρηνική οικογένεια»²⁶³. Αξίζει να σημειωθεί ότι και σε αυτή την περίπτωση στην ευρύτερη περιοχή του νεκροταφείου χρησιμοποιούνταν παράλληλα και άλλοι χώροι με ταφική λειτουργία²⁶⁴. Για άλλη μια φορά επομένως, όπως παρατηρείται συνήθως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες επιλεγόταν να ενταφιαστούν μαζί κάποια άτομα με γνώμονα τη συμμετοχή τους σε

²⁵⁸ Betancourt et al 2008, 586.

²⁵⁹ Triantaphyllou (forthcoming), 6.

²⁶⁰ Becker 1975, 271-173; Soles 1992, 195-201.

²⁶¹ Becker 1975, 273.

²⁶² Becker 1975, 274-276.

²⁶³ Soles 1992, 253.

²⁶⁴ Soles 1992, 195-201.

κοινωνικές ομάδες που δεν ήταν διαμορφωμένες στη βάση συγγενικών κατ' αποκλειστικότητα δεσμών, η ηλικία φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό κριτήριο ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού.

3.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Πρωτοανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών δεδομένων

Όπως φάνηκε από την εξέταση των ταφικών δεδομένων, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της Μεσομινωικής IB περιόδου, οι Μινωίτες εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν ευρέως τις ταφικές τελετουργίες για τη διαμόρφωση ενός πεδίου κοινωνικής αλληλεπίδρασης, εντός του οποίου είχαν την ευκαιρία να καθορίσουν τις συλλογικές και τις ατομικές τους ταυτότητες και, ως εκ τούτου, να επαναδιαπραγματευτούν ή να κατοχυρώσουν τη θέση τους εντός του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Σε αυτό το πλαίσιο ομάδες, με διαφορετική συχνά πληθυσμιακή σύσταση, χρησιμοποιούσαν τους μνημειακούς συλλογικούς τάφους για τον ενταφιασμό των εκλιπόντων μελών τους, με βαθύτερο σκοπό την επίδειξη και τη νομιμοποίηση του κύρους και της κοινωνικο-οικονομικής τους υπεροχής.

Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιούσε το εκάστοτε ταφικό πλαίσιο είναι δυνατόν να αναγνωριστεί, βάσει της μελέτης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, ως «πυρηνική οικογένεια» εξακολουθούσαν να συμπεριλαμβάνονται στο ταφικό εθιμοτυπικό που ακολουθούσε όλα τα μέλη της, ανεξάρτητα από την ηλικία ή την έμφυλη ταυτότητά τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αντίστοιχων ταφικών συνόλων συνιστούν οι περισσότεροι θολωτοί τάφοι στη Μεσαρά, όπως εκείνος στο Καμηλάρι, καθώς και τα ταφικά πλαίσια που εντάσσονται χρονολογικά στη Μεσομινωική IB περίοδο στο Σίσι και στη θέση Κεφάλια Πετράς. Στόχος των ανθρώπων που χρησιμοποιούσαν τέτοιου τύπου τάφους φαίνεται ότι ήταν να επιτύχουν, μέσω της τέλεσης πολυεπίπεδων δευτερογενών ταφικών πρακτικών, τη σταδιακή εξάλειψη της ατομικής ταυτότητας των νεκρών και την ένταξή τους σε ένα σύνολο κοινών προγόνων, με σκοπό την ανάδειξη της γενεαλογικής συνέχειας και, ως εκ τούτου, τη νομιμοποίηση του κύρους τους, που ήταν σε αυτή την περίπτωση κληροδοτούμενο.

Τα μέλη των εν λόγω κοινωνικών ομάδων συνδέονταν κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ τους με άμεσους συγγενικούς δεσμούς, άποψη υπέρ της οποίας συνηγορεί η διαπίστωση περί ενδείξεων συγγένειας μεταξύ των δυο παιδιών που εντοπίστηκαν σε τάφο στη βορειοανατολική πλευρά του νεκροταφείου στο Σίσι. Συνεπώς, στο πλαίσιο κοινωνικών συνόλων διαμορφωμένων κατ' αυτό τον τρόπο, τα παιδιά εξακολουθούσαν κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο να αντιμετωπίζονται ως σημαντικά μέλη με αναγνωρισμένη ταυτότητα, η οποία διαμορφωνόταν στη βάση των συγγενικών δεσμών που αποκτούσαν από τη στιγμή της γέννησής τους. Η

σημασία τους έγκειτο αρχικά στην αναγνώρισή τους ως δυνάμει συνεχιστών της «οικογενειακής» παράδοσης, ενώ μεγαλώνοντας θα πρέπει να συμμετείχαν ενεργά στην τέλεση των καθημερινών υποχρεώσεων του «οίκου».

Με την εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων και την εδραίωση κοινωνιών, οι οποίες εξασφάλιζαν την εύρυθμη λειτουργία τους μέσω μιας κοινωνικής αλληλεπίδρασης διαμορφωμένης στη βάση οριζόντιων ετεραρχικών ανισοτήτων μεταβαλλόμενων ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, τα κριτήρια για την εξασφάλιση αναγνωρισμένης κοινωνικής ταυτότητας εκ μέρους του ατόμου πολλαπλασιάστηκαν. Ως εκ τούτου, η κοινωνική θέση που κατείχε κανείς, ούσα ασταθής και συνεχώς μεταβαλλόμενη, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από διαφορετικούς ανά περίπτωση παράγοντες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβανόταν συχνά και η ηλικία. Το κύρος δε που κατείχε το άτομο εντός της εκάστοτε κοινωνίας ενδέχεται να ήταν είτε κληροδοτούμενο είτε κατεστημένο, ανάλογα με τα ιδιαίτερα ανα περίοδο χαρακτηριστικά της. Υπό αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται και η παντελής απουσία παιδικών καταλοίπων από ορισμένα ταφικά σύνολα της Μεσομινωικής ΙΙ περιόδου στο Σίσι, γεγονός που έρχεται σε αντιδιαμετρική αντίθεση με ότι παρατηρείται από τη μελέτη των πρωιμότερων στην περιοχή αρχαιολογικών δεδομένων.

Στο ταφικό πεδίο, η προσπάθεια των επιμέρους κοινωνικών ομάδων να κατοχυρώσουν ή να επαναδιαπραγματευτούν τη θέση τους εντός των ευρύτερων δικτύων οριζόντιων κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων καθίσταται σαφής από τις εκτεταμένες απόπειρες για επίδειξη πλούτου και κύρους, που παρατηρούνται κατά την αρχαιολογική μελέτη του ταφικού περιβάλλοντος στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσσοῦ. Βάσει της παραπάνω παραδοχής ερμηνεύονται και οι ιδιαίτερα δαπανηρές -από άποψη χρόνου, ενέργειας και πρώτων υλών- δευτερογενείς ταφικές τελετουργίες, οι οποίες αποσκοπούσαν κατά κύριο λόγο στη διαμόρφωση μιας δημόσιας αρένας, εντός της οποίας καθίστατο εφικτή η επίσημη κοινωνική αλληλεπίδραση με σκοπό την επαναδιαπραγμάτευση της κοινωνικής θέσης των συμμετεχόντων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιου τύπου ταφικών πρακτικών συνιστούν οι ενδείξεις για την πραγματοποίηση τελετουργικών δείπνων σε υπαίθριους χώρους των νεκροταφείων κατά την διεκπεραίωση χρονοβόρων και πολυδάπανων δευτερογενών τελετών, όπως ήταν η εκτεταμένη καύση οστών και κτερισμάτων -μέσω της μακράς έκθεσής τους σε πυρά ιδιαίτερα υψηλών θερμοκρασιών- στο Θολωτό τάφο στο Καμηλάρι. Υπό αυτό το πλαίσιο, καθίσταται εφικτή και η ερμηνεία του μεγαλόπνοου πονήματος, που έλαβε χώρα σε διακοινοτικό επίπεδο, για την μεταφορά πληθώρας οστών στο ταφικό Σπήλαιο του Αγίου Χαραλάμπους κατά τη Μεσομινωική ΙΙΒ περίοδο.

Συνεπώς, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα ταφικά σύνολα φιλοξενούσαν ομάδες με σύσταση διαφορετική από αυτή της μέσης «πυρηνικής οικογένειας», για τη συμμετοχή στις οποίες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο ποικίλοι και μεταβαλλόμενοι κοινωνικοί παράγοντες, ενδέχεται να παρατηρείται τόσο η συμπερίληψη όσο και ο συνειδητός αποκλεισμός των παιδιών, ανάλογα με το εάν η ηλικία λογιζόταν ως σημαντικό κριτήριο για την ένταξη στην ομάδα που χρησιμοποιούσε τον εκάστοτε ταφικό χώρο. Έτσι, από τη μελέτη των προερχόμενων από το Ταφικό Κτίσμα 19 των Αρχανών οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων προέκυψε ένας ικανοποιητικός αριθμός παιδικών ενταφιασμών, με την αναγνωρισμένη σημασία των ανήλικων πληθυσμών ως μελών της εν λόγω κοινωνικής ομάδας να καθίσταται σαφής από τον πρωτογενή ενταφιασμό εμβρύου κάτω από λίθο μαζί με ζώα και ψάρια, που ίσως λειτουργούσαν ως συμβολισμός για την αιώνια εξασφάλιση τροφής ακόμα και μετά θάνατον. Αντίθετα, οι ανήλικοι πληθυσμοί νεαρής ηλικίας φαίνεται ότι είχαν αποκλειστεί συνειδητά από τα ταφικά σύνολα στη θέση Πεζούλες Κεφάλας, καθώς η ηλικία διαδραμάτιζε κατά πάσα πιθανότητα σημαντική προϋπόθεση για τη συμμετοχή στις εκπροσωπούμενες εδώ κοινωνικές ομάδες και, ως εκ τούτου, για την εξασφάλιση του κύρους που η εν λόγω συμμετοχή συνεπαγόταν.

Συνεπώς, ως στοιχεία καταλυτικά για τη διαμόρφωση της παιδικής ταυτότητας εντός των επιμέρους κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στην Κρήτη κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο αναδεικνύονται διάφορα χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν, ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, τόσο οι άμεσοι ή οι ευρύτεροι συγγενικοί δεσμοί όσο και η ηλικία. Εντός κοινωνικών ομάδων που αναγνωρίζονται ως «πυρηνικές οικογένειες» τα παιδιά εξακολούθησαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ανεξάρτητα από την ηλικία τους, κληρονομώντας το κύρος και τα προνόμια που εξασφάλιζε η συμμετοχή τους στο εκάστοτε «νοικοκυριό» από τη στιγμή της γέννησής τους. Αντίθετα, το δικαίωμα συμμετοχής των ανήλικων πληθυσμών νεαρής ηλικίας σε ευρύτερες ή μικρότερες κοινωνικές ομάδες, με διαφορετικά ανά περίπτωση κριτήρια ένταξης ή αποκλεισμού, εξαρτιόταν από το ρόλο που διαδραμάτιζε η ηλικία ως χαρακτηριστικό διαμορφωτικό της ταυτότητας των μελών του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου.

Σε περιπτώσεις, δηλαδή, κατά τις οποίες τα άτομα λογίζονταν ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας στο πλαίσιο ευρύτερων συγγενικών δεσμών, τα παιδιά, κληρονομώντας μέσω της «οικογένειάς» τους την εν λόγω κοινωνική σχέση, αντιμετώπιζονταν ως παράγοντες με αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και ενεργό δυναμικό ρόλο από τη στιγμή της γέννησής τους. Αντίθετα, όταν το δικαίωμα συμμετοχής στο εκάστοτε κοινωνικό σύνολο εξαρτιόταν περισσότερο από κοινωνικά διαμορφωμένους παράγοντες, όπως ήταν μεταξύ άλλων οι

επιμέρους ηλικιακές ομάδες ή η έμφυλη ταυτότητα, ενδέχεται ότι τα παιδιά αποκλείονταν εξ ορισμού, μέχρι να συμπληρώσουν την ηλικία εκείνη που εξασφάλιζε -σε συνδυασμό πάντα με άλλα χαρακτηριστικά της ταυτότητας του ατόμου- τη δυνατότητα ένταξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις το κοινωνικό κύρος των μελών αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων ήταν περισσότερο κατεστημένο παρά κληρονομικό.

Κεφάλαιο 4ο: Τα παιδιά κατά τη Νεοανακτορική περίοδο

4.1. Κοινωνικό-πολιτικά χαρακτηριστικά της Νεοανακτορικής περιόδου

Η εκτεταμένη ανοικοδόμηση των μνημειακών κτισμάτων που συμβατικά έχει καθιερωθεί να χαρακτηρίζονται με τον όρο «ανάκτορα», η οποία όπως αναφέρθηκε είχε ξεκινήσει ήδη από την Μεσομινωική ΙΙΙ, συνεχίστηκε με ακόμα μεγαλύτερη ένταση και ζήλο από το 1600 έως και το 1525 π.Χ., δηλαδή κατά την Υστερομινωική ΙΑ περίοδο, οπότε οι εν λόγω δομές έφτασαν στο απόγειο της ανάπτυξής τους²⁶⁵. Η άνθηση που γνώρισαν τα «ανάκτορα» και οι κοινωνίες που διαμορφώθηκαν υπό την επιρροή τους είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση και ευρεία διάδοση μιας τέχνης «ανακτορικού» κυρίως χαρακτήρα, καθώς και την εδραίωση εκτεταμένων εμπορικών σχέσεων με το Αιγαίο και την Ανατολή²⁶⁶. Η κυριαρχία δε των Μινωιτών στα ευρύτατα δίκτυα επαφών, που διαμορφώθηκαν κατά μήκος των σύνθετων και ποικίλων εμπορικών διαδρομών, οδήγησε σε μια ισχυρή μινωική πολιτισμική επιρροή στο Αιγαίο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον εμφανώς εκμινωισμένο οικισμό του Ακρωτηρίου στη Θήρα²⁶⁷.

Παράλληλα, η «ανακτορική» διοίκηση υιοθέτησε αυτή την περίοδο μια νέα γραφή για την διεκπεραίωση των αρμοδιοτήτων της, τη Γραμμική Α', η οποία είχε κάνει την εμφάνισή της ήδη από τη Μεσομινωική ΙΙΑ περίοδο²⁶⁸. Το αίσθημα ασφάλειας που δημιουργήθηκε στις μινωικές κοινωνίες αυτής της περιόδου μεταφράζεται από την αισθητή μείωση των αποθηκευτικών χώρων, που παρατηρείται σε σύγκριση με την Πρωτοανακτορική εποχή²⁶⁹. Άλλες σημαντικές κοινωνικές μεταβολές μαρτυρούνται από την εμφάνιση περισσότερων υπαίθριων χώρων, με σκοπό τη φιλοξενία κοινωνικών εκδηλώσεων τελετουργικής φύσεως εντός των οικιστικών πλαισίων. Η πρόσβαση σε αυτούς φαίνεται ότι ήταν πιο περιορισμένη από εκείνη που εικάζεται για τις τελετές που λάμβαναν χώρα στα οργανωμένα νεκροταφεία των προηγούμενων χρόνων. Ισχυρή ένδειξη για τον αποκλεισμό ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από αντίστοιχου χαρακτήρα εκδηλώσεις συνιστά το μικρό μέγεθος των κεντρικών αυλών των «ανακτόρων», που αποτελούσαν μια από τις κυριότερες τοποθεσίες για την τέλεσή

²⁶⁵ Driessen & MacDonald 2020, 11-13.

²⁶⁶ Rehak & Younger 1998, 101; Driessen & MacDonald 2020, 11-13.

²⁶⁷ Rehak & Younger 1998, 129, 138.

²⁶⁸ Rehak & Younger 1998, 128-130.

²⁶⁹ Rehak & Younger 1998, 104.

τους²⁷⁰. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι τα οργανωμένα νεκροταφεία που εντάσσονται χρονολογικά στην υπό εξέταση περίοδο είναι αισθητά λιγότερα, φαινόμενο που μπορεί να ερμηνευτεί ως ενδεικτικό μιας ευρύτερης κοινωνικής μεταβολής, με το ενδιαφέρον των επιμέρους κοινοτήτων να στρέφεται πλέον από την ταφική στην κοσμική σφαίρα²⁷¹.

Παράλληλα με την παραπάνω ανάπτυξη και παρά το γενικό αίσθημα ασφάλειας που φαίνεται ότι επικρατούσε, εξακολούθησαν να λαμβάνουν χώρα ποικίλες καταστροφές σε διάφορες περιοχές του νησιού καθ' όλη την διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, οι οποίες εξηγούνται ποικιλοτρόπως ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκάστοτε περίπτωσης²⁷². Με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, αρκετά χρόνια πριν από την κατάρρευση της πλειονότητας των «ανακτόρων», οι εν λόγω καταστροφές εντείνονται, κάτι που αποδίδεται στις σημαντικές συνέπειες που θα είχε η καταστροφή του εν λόγω οικισμού τόσο σε οικονομικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο²⁷³. Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες, που οδήγησαν περί το τέλος της Υστερομινωικής ΙΒ περιόδου, η οποία υπολογίζεται ότι διήρκεσε περίπου από το 1525 έως το 1450 π.Χ., στην κατάρρευση όλων σχεδόν των μινωικών κέντρων διοικητικής σημασίας κατόπιν καταστροφής τους από φωτιά²⁷⁴. Την ίδια περίοδο έλαβε χώρα στην Ηπειρωτική Ελλάδα η ανάδυση και ανάπτυξη σημαντικών μυκηναϊκών κέντρων, η οποία συνοδεύτηκε από μια αυξημένη μυκηναϊκή οικονομική, πολιτική και πολιτισμική επιρροή στο Αιγαίο²⁷⁵.

4.2. Τα ταφικά δεδομένα

Η σημασία των ταφικών δεδομένων για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του ατόμου στις προϊστορικές κοινωνίες διαπιστώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Δυστυχώς, όμως, τα ανεσκαμμένα μέχρι στιγμής ταφικά πλαίσια, που να εντάσσονται χρονολογικά στην υπό εξέταση περίοδο, είναι πολύ λίγα, γεγονός παράδοξο αν αναλογιστεί κανείς ότι τότε ο αριθμός των ατόμων από τα οποία απαρτιζόταν ο πληθυσμός της μινωικής Κρήτης έφτασε στο αποκορύφωμά του. Μια πιθανή εξήγηση για το παραπάνω φαινόμενο συνιστά η υπόθεση περί υιοθέτησης από την πλειονότητα των επιμέρους κοινοτήτων διαφορετικών ταφικών πρακτικών, οι οποίες δεν αφήνουν ορατά αρχαιολογικά

²⁷⁰ Rehak & Younger 1998, 104.

²⁷¹ Driessen & MacDonald 2020, 11-13.

²⁷² Rutter 2003, 6.

²⁷³ Rehak & Younger 1998, 101.

²⁷⁴ Για τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν στις εν λόγω εξελίξεις: Driessen & MacDonald 2020, 5-6.

²⁷⁵ Driessen & MacDonald 2020, 79.

ίχνη. Η εν λόγω παραδοχή έρχεται σε συμφωνία με την παρατήρηση για μεταφορά των χώρων κοινωνικών συναθροίσεων σε περιβάλλοντα οικιστικού πλέον χαρακτήρα, συνηγορώντας υπέρ της άποψης ότι ο κοινωνικός προσανατολισμός μετατοπίστηκε, με αποτέλεσμα την απόδοση μεγαλύτερης σημασίας σε τελετουργίες που δεν ήταν πλέον ταφικής αλλά λατρευτικής περισσότερο φύσης²⁷⁶. Πρόκειται για μια τεράστια κοινωνική μεταβολή δεδομένου ότι η εν λόγω στροφή προϋποθέτει την εγκατάλειψη παραδόσεων που διήρκεσαν για χιλιάδες χρόνια, καθορίζοντας στην ουσία τη φυσιογνωμία των προγενέστερων μινωικών κοινωνιών.

Το πιθανότερο είναι ότι σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο αλλαγών υιοθετήθηκαν ταφικές πρακτικές που περιλάμβαναν την απόθεση των νεκρών είτε σε ρηχούς ασημάδευτους λάκκους, ίχνη των οποίων είναι δύσκολο να εντοπιστούν αρχαιολογικά, είτε στο βυθό²⁷⁷. Το τελευταίο σενάριο είναι ιδιαίτερα πιθανό αν αναλογιστεί κανείς τη μεγάλη σημασία που αποδιδόταν κατά την υπό εξέταση περίοδο στον κόσμο της θάλασσας, όπως καθίσταται σαφές από την ευρύτατη υιοθέτηση του Θαλάσσιου Ρυθμού για τη διακόσμηση λεπτότεχνων εξαιρετικής ποιότητας κεραμικών αγγείων και όχι μόνο²⁷⁸. Υπό αυτό το πλαίσιο, μπορεί να ερμηνευτεί και η γενικότερη προτίμηση να οργανώνονται νεκροταφεία σε παραθαλάσσιες περιοχές ήδη από τις προηγούμενες περιόδους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το ταφικό σύνολο στο Σίσι και τη νεκρόπολη στα Μάλια²⁷⁹. Ίσως από τότε το μέρος του πληθυσμού που δε συμπεριλαμβάνονταν στους συλλογικούς ταφικούς χώρους να «ενταφιαζόταν» στη θάλασσα.

Για τις λίγες περιπτώσεις πρωιμότερων ταφικών συνόλων, η χρήση των οποίων φαίνεται ότι συνεχίστηκε και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, διαπιστώνονται επίσης σημαντικές αλλαγές αναφορικά με τον τρόπο μεταχείρισης των νεκρών, με εμφανή πλέον προσανατολισμό στην προβολή της ατομικής και όχι τόσο της συλλογικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά ο Θολωτός τάφος στη θέση Μύρτος Πύργος της Μεσαράς, η αφετηρία χρήσης του οποίου χρονολογείται -όπως αναφέρεται στο προηγούμενο κεφάλαιο- στην Προανακτορική εποχή. Εδώ, εντοπίστηκαν ίχνη προερχόμενα από τέσσερεις πρωτογενείς ταφές ενήλικων αντρών που χρονολογούνται στην Υστερομινωική ΙΑ περίοδο, καθιστώντας σαφές ότι πλέον κριτήρια, όπως είναι η ηλικία ή η έμφυλη ταυτότητα, διαδραμάτιζαν καταλυτικό ρόλο για τη διαμόρφωση του τρόπου ταφικής μεταχείρισης των νεκρών²⁸⁰. Παράλληλα, στις θέσεις Σφουγγαράς και Παχιά Άμμος ανασκάφηκαν περίτεχνοι πίθοι κατασκευασμένοι αποκλειστικά

²⁷⁶ Hatzaki & Keswani 2012, 310.

²⁷⁷ Rehak & Younger 2001, 403.

²⁷⁸ Hood 1993, 42-45.

²⁷⁹ Hatzaki & Keswani 2012, 310.

²⁸⁰ Driessen 2010, 112.

για ατομικές ταφές, οι οποίοι χρονολογούνται στην Μεσομινωική ΙΙΒ και στην Υστερομινωική Ι περίοδο²⁸¹.

Εξαιρέση στη γενική αυτή απουσία ταφικών δεδομένων που να προέρχονται από την Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου συνιστά η ευρύτερη περιοχή της Κνωσσού. Εδώ, για άλλη μια φορά μαρτυράται η υιοθέτηση πληθώρας διαφορετικών ταφικών πρακτικών, η οποία σκιαγραφείται μέσα από την ποικιλία που παρουσιάζουν οι τύποι των ανεσκαμμένων ταφικών κτισμάτων²⁸². Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο χρησιμοποιούνταν στην Κνωσσό υπόγειοι λαξευτοί θαλαμοειδείς με βραχύ δρόμο, όπως αυτοί στις θέσεις Μαυροσπήλιο, Γυψάδες και Πόρος, θολωτοί με ορθογώνιους χώρους, όπως αυτός στους Γυψάδες, και ένας ιδιαίτερος τύπος υπόγειου ταφικού κτίσματος, που έχει αναγνωριστεί ως «Τάφος-Ιερό»²⁸³. Σε όλους αυτούς τους χώρους έχουν εντοπιστεί ίχνη συνυποδηλωτικά της εφαρμογής ταφικών τελετουργιών δευτερογενούς φύσεως, καθώς και συλλογικών και ατομικών πρωτογενών ταφών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον εγχυτρισμό ενός παιδιού σε πίθο στη θέση Αλίας²⁸⁴. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση οι ανεσκαμμένες ταφές δεν επαρκούν για να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύουν το σύνολο του πληθυσμού²⁸⁵.

4.3. Οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα παιδιών

Δυστυχώς, ακόμα και για την περίπτωση του πλούσιου σχετικά ταφικού περιβάλλοντος στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσσού, οι δημοσιεύσεις που να αφορούν στη μελέτη του οστεοαρχαιολογικού υλικού είναι ελάχιστες, αν όχι ανύπαρκτες, με αποτέλεσμα να καθίσταται ανέφικτη η εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων σχετικά με τη δημογραφική σύσταση του ενταφιασμένου πληθυσμού²⁸⁶. Η συμπερίληψη των παιδιών σε οργανωμένα ταφικά πλαίσια της υπό εξέταση περιόδου μαρτυράται τόσο στον Αλία όσο και στον Πόρο. Είναι αδύνατο όμως, ελλείψει επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων, να διαπιστώσει κανείς ποια ήταν τα κριτήρια που επέτρεπαν την εν λόγω ένταξη και, ως εκ τούτου, αν υπήρχαν διαφοροποιήσεις στον τρόπο ταφικής μεταχείρισης του σώματος ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα ή ακόμα και την έμφυλη ταυτότητα του εκάστοτε ανήλικου ή ενήλικου ατόμου²⁸⁷. Δεδομένης πάντως της ιδιαίτερα υψηλής παιδικής θνητότητας που αναμένεται για αυτή την περίοδο, ειδικά όσον

²⁸¹ Hatzaki & Keswani 2012, 310.

²⁸² Preston 2013, 58-59.

²⁸³ Hatzaki & Keswani 2012, 310.

²⁸⁴ Preston 2013a, 59.

²⁸⁵ Preston 2013a, 60.

²⁸⁶ Preston 2013a, 66.

²⁸⁷ Preston 2013b, 69-70.

αφορά για παιδιά βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας²⁸⁸, τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα ανηλίκων που προέρχονται από τα οργανωμένα ταφικά πλαίσια είναι ελάχιστα. Συμπεραίνεται, επομένως, ότι η πλειονότητα των παιδιών ενταφιαζόταν, όπως άλλωστε και το μεγαλύτερο μέρος του συνολικού πληθυσμού, με κάποιον τρόπο που δεν αφήνει ορατά αρχαιολογικά ίχνη. Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, να διαπιστωθεί βάσει των διαθέσιμων μέχρι στιγμής ταφικών δεδομένων κάποια ευδιάκριτη διαφοροποίηση κατά την ταφική μεταχείριση ανηλίκων και ενηλίκων.

Σε αντιπαράθεση με την παραπάνω διατύπωση έρχεται η εύρεση παιδικών ενταφιασμών εντός ορισμένων οικιστικών συνόλων, που εντάσσονται χρονολογικά στην υπό εξέταση περίοδο. Συγκεκριμένα, ένας εγχυτρισμός εμβρύου 32 εβδομάδων, το οποίο αποτελεί το νεότερο μέχρι στιγμής παιδί που έχει αναγνωριστεί από το σύνολο των προερχόμενων από τη μινωική Κρήτη οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων, ήρθε στο φως στον Υστερομινωικό οικισμό του Πετρά στη Σητεία²⁸⁹. Το έμβρυο ήταν τοποθετημένο με το κεφάλι προς τα κάτω εντός πίθου, ο οποίος εντοπίστηκε πλησίον τοίχου στη βόρεια αυλή της Οικίας Ι. Το αγγείο, χάρη στο οποίο τα οστά διατηρήθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση, είχε τοποθετηθεί ανάποδα, δηλαδή με το στόμιο στραμμένο προς τα κάτω, εντός ενός κύκλου διαμορφωμένου από λίθους²⁹⁰. Η εν λόγω τοποθέτηση, που θυμίζει έντονα τη στιγμή του τοκετού, καθιστά εφικτή την απόδοση συμβολικού περιεχομένου στο υπό εξέταση σύνολο και την ερμηνεία του στα πλαίσια μιας προσπάθειας των εν ζωή κατοίκων του χώρου να εξασφαλίσουν είτε την αναγέννηση του ίδιου του παιδιού μετά θάνατον είτε τη μελλοντική γονιμότητα των μελών του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκαν²⁹¹. Η εύρεση ταφικών πίθων τοποθετημένων κατά τον ίδιο τρόπο σε διάφορα νεκροταφεία του νησιού, μεταξύ των οποίων αυτά στις θέσεις Σφουγγαράς και Παχιά Άμμος, συνηγορεί υπέρ της πρώτης ερμηνείας²⁹².

Δυο ακόμα εγχυτρισμοί, που αντιστοιχούσαν αυτή τη φορά σε παιδιά βρεφικής και νηπιακής ηλικίας, εντοπίστηκαν σε οικισμό στο Σίσι²⁹³. Εδώ, στο Δωμάτιο 6 της Οικίας BC, ανασκάφηκε πυξίδα με οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα βρέφους στο εσωτερικό της, η οποία ήταν τοποθετημένη στο πλευρό, με τρόπο ώστε το άνοιγμα της να σφραγίζεται από έναν παρακείμενο τοίχο²⁹⁴. Στο Δωμάτιο 8 της ίδιας οικίας, το οποίο έφερε εστία και φαίνεται ότι

²⁸⁸ McGeorge 2013, 2.

²⁸⁹ McGeorge 2013, 4.

²⁹⁰ McGeorge 2012, 291-292.

²⁹¹ McGeorge 2013, 12.

²⁹² McGeorge 2012, 291.

²⁹³ McGeorge 2012, 294.

²⁹⁴ McGeorge 2013, 4.

προοριζόταν για την τέλεση μαγειρικών δραστηριοτήτων, είχε ενταφιαστεί άλλη μια πυξίδα με κατάλοιπα ενός μεγαλύτερου παιδιού, η ηλικία του οποίου υπολογίζεται ανάμεσα στα τρία και στα έξι έτη. Σε αυτή την περίπτωση το κρανίο του παιδιού φαίνεται ότι εξείχε από το στόμιο του αγγείου²⁹⁵.

Παράλληλα, στην Κνωσσό, εντός κτηρίου που έχει καθιερωθεί να αναφέρεται ως «Ανεξερεύνητη Οικία», βρέθηκαν τέσσερις ακτέριστες ταφές παιδιών, εκ των οποίων τα τρία ήταν έμβρυα 33, 35 και 38 εβδομάδων και το ένα βρέφος. Οι ενταφιασμοί των εμβρύων είχαν πραγματοποιηθεί εντός ρηγών λάκκων που ανασκάφηκαν στα Δωμάτια L, M και C αντίστοιχα, ενώ το βρέφος ήταν τοποθετημένο σε συνεσταλμένη στάση εντός κρύπτης διαμορφωμένης στο διάδρομο L²⁹⁶. Μια ακόμα ακτέριστη ταφή παιδιού βρεφικής ηλικίας εντοπίστηκε στο δάπεδο κτίσματος αδιευκρίνιστης λειτουργίας, το οποίο βρισκόταν στο λόφο Γυψάδες. Εντός του εν λόγω κτηρίου και συγκεκριμένα σε ένα δωμάτιο με πεσσούς, λατρευτικής πιθανότητα χρήσης, βρέθηκαν αρκετά ανεστραμμένα κωνικά κύπελλα με ίχνη από φυτικές ύλες στο εσωτερικό τους. Επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή έφερε στο φως πληθώρα λίθινων ρητών, που σε συνδυασμό με τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα, οδήγησαν στην ερμηνεία του χώρου ως θησαυροφυλακίου ενός ιερού αφιερωμένου σε κάποια θεότητα που σχετίζεται με τη φύση. Η ανασκαφή μεταγενέστερου ιερού προς τιμήν της θεάς Δήμητρας στην ευρύτερη περιοχή έχει ως αποτέλεσμα η εν λόγω θεότητα να αναγνωρίζεται συχνά ως προκάτοχός της²⁹⁷.

Η σημασία, που παρουσιάζουν οι εν λόγω περιπτώσεις για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του παιδιού κατά τη Νεοανακτορική εποχή, αυξάνεται ακόμα περισσότερο, αν αναλογιστεί κανείς τη συνειδητή επιλογή των Μινωιτών της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού να μην υιοθετήσουν την εν λόγω πρακτική -με μοναδική εξαίρεση τον εγχυτρισμό στα Νωπήγεια Κισσάμου- παρά την ευρεία διάδοσή της σε γειτονικούς τους πληθυσμούς, με τους οποίους διατηρούσαν συστηματικές επαφές. Οι ευρύτερες μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά την υπό εξέταση περίοδο, επηρεάζοντας σημαντικά πληθώρα πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας, φαίνεται ότι οδήγησαν και στην αναθεώρηση της παραπάνω απόφασης. Η εν λόγω δε παρατήρηση μπορεί να αποδειχτεί καταλυτικής σημασίας στα πλαίσια της προσπάθειας εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του παιδιού στη μινωική Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου.

²⁹⁵ McGeorge 2013, 4.

²⁹⁶ McGeorge 2013, 5.

²⁹⁷ McGeorge 2013, 5.

Η επιλογή εκ μέρους ορισμένων «οικογενειών» να θάψουν τα παιδιά τους εντός της οικίας στην οποία διέμεναν συνηγορεί ενδεχομένως υπέρ της υπόθεσης ότι τα ανήλικα άτομα δεν αντιμετωπίζονταν εξ ορισμού από τη στιγμή της γέννησής τους ως μέλη του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκε ο άμεσος «οικογενειακός» τους κύκλος. Η παραπάνω παραδοχή συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι προκειμένου ένα παιδί να αποκτήσει αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα κατά την υπό εξέταση περίοδο έπρεπε πιθανότατα να πληροί ορισμένα κριτήρια, που δεν εξασφαλιζόνταν a priori με τον ερχομό στη ζωή. Καθώς δε όλα τα ανήλικα άτομα που εντοπίστηκαν εντός οικιστικών συνόλων είναι βρεφικής, στις περισσότερες των περιπτώσεων, ή νηπιακής ηλικίας, φαίνεται ότι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία ήταν η ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκε.

Εικάζεται, δηλαδή, ότι τα περισσότερα βρέφη ή ακόμα και έμβρυα, ενώ αντιμετωπίζονταν εξ αρχής ως μέλη της «οικογένειας» στην οποία γεννήθηκαν, δε διέθεταν για το σύνολο της εκάστοτε κοινότητας κάποιον αναγνωρισμένο κοινωνικό ρόλο, που να επιτρέπει τον ενταφιασμό τους βάσει του επίσημου ταφικού εθιμοτυπικού. Παρ' όλα αυτά, η σημασία τους για το «οικογενειακό» τους περιβάλλον θα πρέπει να ήταν μεγάλη, όπως φαίνεται από την επιλογή ενταφιασμού τους εντός της οικίας, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους στις εμπειρίες της εν λόγω κοινωνικής ομάδας ακόμα και μετά θάνατον. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και ο τρόπος με τον οποίο βρέθηκε ενταφιασμένο το έμβρυο στον Πετρά, με ενδεχόμενο σκοπό τη συμβολική αναπαράσταση της αναγέννησής του στη μεταθανάτια ζωή.

Μεγαλώνοντας, τα παιδιά θα πρέπει να αποκτούσαν, είτε μέσω της βιολογικής τους ανάπτυξης είτε με βάση κάποια άλλα κοινωνικά κατασκευασμένα κριτήρια, ορισμένα χαρακτηριστικά που επέτρεπαν ενδεχομένως την αναγνώρισή τους ως επίσημων μελών του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και, ως εκ τούτου, τον ενταφιασμό τους μαζί με τον ενήλικο πληθυσμό. Αν η παραπάνω υπόθεση ισχύει, τότε δεδομένης της ηλικίας του μεγαλύτερου παιδιού στο Σίσι, η επίσημη ένταξη στην κοινωνία θα πρέπει να λάμβανε χώρα σε κάποια περίοδο ανάμεσα στα τρία και στα έξι έτη. Η περίπτωση δε του βρεφικού ενταφιασμού εντός χώρου λατρευτικής, κατά πάσα πιθανότητα, λειτουργίας στους Γυψάδες, μαρτυρά ενδεχομένως ότι τουλάχιστον μια μερίδα παιδιών διαδραμάτιζε ενεργό ρόλο στην τέλεση της μινωικής λατρείας ήδη από πολύ νεαρή ηλικία.

Φυσικά, τα διαθέσιμα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα δεν επαρκούν σε καμία περίπτωση για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, καθώς οι γνωστές μέχρι σήμερα περιπτώσεις παιδικών ενταφιασμών εντός οικιστικών συνόλων παραμένουν πολύ λίγες. Έτσι, θα μπορούσε κάλλιστα να υποθεθεί ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ανήλικων ατόμων, ακόμα και εμβρυακής ή βρεφικής

ηλικίας, ενταφιαζόταν μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού με αφανείς αρχαιολογικά μεθόδους. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιλογή εκ μέρους κάποιων οικογενειών να θάψουν τα παιδιά τους εντός της οικίας στην οποία διέμεναν ενδέχεται να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα άλλων παραγόντων, όπως για παράδειγμα επιρροής από ξένους πληθυσμούς. Για την επικύρωση ή την απόρριψη των παραπάνω υποθέσεων απαραίτητη κρίνεται η συνεξέταση των αρχαιολογικών στοιχείων που αναλύθηκαν παραπάνω με τα διαθέσιμα εικονογραφικά δεδομένα.

4.3.1. Μια ιδιόμορφη περίπτωση

Πριν από την εικονογραφική ανάλυση, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά σε μια μοναδική περίπτωση, που αφορά στην εύρεση κάτω από στρώμα καταστροφής της Υστερομινωικής IB περιόδου, το οποίο ήρθε στο φως εντός υπόγειου δωματίου ενός κτηρίου στην περιοχή της Κνωσσού 350 μέτρα δυτικά του ανακτόρου, συνόλου από οστά παιδιών και ζώων μαζί με κωνικά κύπελλα και άλλα αγγεία²⁹⁸. Κατόπιν μελέτης των οστεοαρχαιολογικών καταλοίπων διαπιστώθηκε ότι τα οστά ανήκαν σε τέσσερα τουλάχιστον ανήλικα άτομα μεταξύ οχτώ και 12 ετών, τα οποία βρίσκονταν σε καλή φυσική κατάσταση κατά τη στιγμή του θανάτου τους. Το παράδοξο είναι ότι σε ένα ποσοστό της τάξεως του 21,3% εντοπίστηκαν ίχνη συνυποδηλωτικά της αφαίρεσης της σάρκας με αιχμηρό αντικείμενο, το οποίο ενδεχομένως να ταυτίζεται με κάποιου είδους εγχειρίδιο, καθώς και ενδείξεις για τον διαμελισμό τους σώματος με τη βοήθεια κάποιου βαρύτερου εργαλείου. Παράλληλα, βάσει της οστεοαρχαιολογικής μελέτης προέκυψε το συμπέρασμα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν αφαιρεθεί ο εγκέφαλος, η καρδιά και οι πνεύμονες, στα πλαίσια διαδικασίας που απαιτεί προηγμένες γνώσεις περί της ανθρώπινης ανατομίας. Ίχνη για αντίστοιχη μεταχείριση εντοπίστηκαν και στα οστά αιγάγρου προερχόμενα από τον ίδιο χώρο, ενώ σε δωμάτιο του ισογείου εντοπίστηκαν πλούσιες αποθέσεις αντικειμένων τελετουργικής φύσεως, όπως ένας πίθος με 12 κωνικά ρυτά στο εσωτερικό του και ένας άλλος που εμπεριείχε μεγάλο αριθμό βρώσιμων σαλιγκαριών²⁹⁹.

Μια πιθανή ερμηνεία, όση αμηχανία και αν προκαλεί η παρακάτω υπόθεση, είναι ότι πρόκειται για κατάλοιπα ανθρωποθυσίας, στα πλαίσια μιας προσπάθειας εξευμενισμού των θεών με σκοπό την αποφυγή των επικείμενων καταστροφών, προειδοποιητικά σημάδια για τις οποίες φαίνεται ότι γίνονταν αντιληπτά καθ' όλη τη διάρκεια της Υστερομινωικής IB περιόδου. Η μεταχείριση δε που δέχτηκαν τα σώματα των παιδιών θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως

²⁹⁸ Warren 1988, 7.

²⁹⁹ Warren 2015, 175-177; 1998, 8.

ενδεικτική για το μαγείρεμα της σάρκας και, συνεπακόλουθα την κατανάλωση του κρέατος κατ' αναλογία αντίστοιχων τελετουργιών που αφορούσαν σε θυσίες ζώων, οι οποίες φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες στη Νεοανακτορική Κρήτη, όπως μαρτυρούν αρχαιολογικά κατάλοιπα προερχόμενα από ταφικά σύνολα, αγροτικά και αστικά ιερά, σπήλαια και ιερά κορυφής³⁰⁰. Το πιθανότερο είναι πάντως ότι επρόκειτο για μια συμβολικού τύπου επεξεργασία, στα πλαίσια της προσφοράς των θυσιών στους θεούς και ότι δεν επακολούθησε όντως κατανάλωση του κρέατος³⁰¹.

Άλλες ενδείξεις για την τέλεση ανθρωποθυσίας σε περίοδο ανασφάλειας και αναταραχών έχουν έρθει στο φως σε ιερό στα Ανεμόσπηλια³⁰². Πρόκειται, όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα, για μεμονωμένες περιπτώσεις, που δεν συνιστούσαν παγιωμένη τελετή της μινωικής λατρείας αλλά μια ύστατη προσπάθεια εξευμενισμού των θεών σε ιδιαίτερα επικίνδυνες περιστάσεις, όπως ήταν για παράδειγμα στην περίπτωση του ιερού στα Ανεμόσπηλια ο μεγάλος σεισμός, που οδήγησε τελικά στην καταστροφή του κατά τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο³⁰³. Σε αυτό το πλαίσιο, τα εν λόγω φαινόμενα δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη διαμόρφωση των μινωικών κοινωνιών και, ως εκ τούτου, για την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο των παιδιών σε αυτές.

4.4 Εικονογραφικά δεδομένα: οι παιδικές απεικονίσεις

Η δυσκολία που προκύπτει κατά την προσπάθεια προσέγγισης των Νεοανακτορικών κοινωνιών, εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού σύγχρονων ταφικών καταλοίπων, αντιμετωπίζεται σε μεγάλο βαθμό χάρη στην ύπαρξη, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, πληθώρας διαθέσιμων εικονογραφικών δεδομένων. Οι τεράστιες μεταβολές που προκλήθηκαν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας χάρη στην αλματώδη ανάπτυξη των «ανακτόρων» επέφεραν, όπως προαναφέρθηκε, μια εκτεταμένη άνθηση των τεχνών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πληθώρας τεχνέργων διακοσμημένων με περίτεχνα εικονογραφικά μοτίβα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν τα χρυσά κοσμήματα και τα λίθινα ρητά, που έχουν ανασκαφεί σε μεγάλο αριθμό αρχαιολογικών πλαισίων εντός και εκτός της Κρήτης³⁰⁴. Τα εικονογραφικά θέματα που απαντώνται σε αυτά

³⁰⁰ Για την ερμηνεία περί ανθρωποθυσίας: Warren 1998, 7; Για την διαδικασία που ακολουθούσαν κατά τις θυσίες των ζώων: Burket 2000, 174-175; Για τα κατάλοιπα θυσιών ζώων: Marinatos 1986, 37-39.

³⁰¹ Warren 2015, 179.

³⁰² Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1979, 387.

³⁰³ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1979, 387.

³⁰⁴ Hood 1993, 167-180, 248.

αναπαρίστανται συχνά και σε τοιχογραφίες, ως σημαντικότερο κέντρο για την παραγωγή των οποίων αναδεικνύεται η Κνωσός, που υπήρξε γενικά πρωτοπόρος στις καλλιτεχνικές εξελίξεις³⁰⁵. Αξίζει να σημειωθεί και πάλι ότι η τέχνη της υπό εξέταση περιόδου είναι σαφώς προσανατολισμένη σε θέματα, που αφορούν αποκλειστικά τη σχετιζόμενη με τα «ανάκτορα» κοινωνική πραγματικότητα.

Όσον αφορά στις απεικονίσεις παιδιών, δεν πρόκειται για ένα πολύ συχνό αλλά ούτε και για ένα πολύ σπάνιο φαινόμενο. Σε αρκετές περιπτώσεις αγόρια και κορίτσια απεικονίζονται είτε κατά μόνας είτε σε ομάδες στο πλαίσιο της συμμετοχής τους σε τελετουργικές ή άλλου είδους συλλογικές δραστηριότητες³⁰⁶. Η κατάταξη τους δε σε διακριτές έμφυλες κατηγορίες και ηλικιακές φάσεις καθίσταται εφικτή, χάρη στην ιδιαίτερη προσοχή που απέδιδαν οι Μινωίτες καλλιτέχνες στην απεικόνιση των επιμέρους για το εκάστοτε στάδιο βιολογικής ανάπτυξης ανατομικών χαρακτηριστικών³⁰⁷.

4.4.1 Μινωική Κρήτη

Τα διαθέσιμα εικονογραφικά δεδομένα θα παρουσιαστούν, για την αποτελεσματικότερη προσέγγισή τους, χωρισμένα σε κατηγορίες ανάλογα με την έμφυλη ταυτότητα και την ηλικιακή ομάδα στην οποία εικάζεται ότι κατατάσσεται το εκάστοτε παιδί. Σε αυτό το πλαίσιο, αρχικά θα γίνει αναφορά στις απεικονίσεις παιδιών που αναγνωρίζονται ως θηλυκού βιολογικού φύλου, οι οποίες φαίνεται ότι αναπαριστούν κορίτσια νηπιακής ηλικίας από ενός έως πέντε ετών³⁰⁸.

Στην εν λόγω κατηγορία εντάσσεται μια παιδική μορφή που απεικονίζεται εντός εικονογραφικού συνόλου ευρέως γνωστού με την ονομασία «Ελεφαντοστέινη Τριάδα» (εικ. 1). Το υπό εξέταση τέχνηργο βρέθηκε σε ένα υστερότερο αρχαιολογικό πλαίσιο στην Ακρόπολη των Μυκηνών, η παράγωγή του ωστόσο αποδίδεται χάρη στα επιμέρους εικονογραφικά του χαρακτηριστικά σε Μινωίτες καλλιτέχνες της Νεοανακτορικής περιόδου³⁰⁹. Πρόκειται για μια απεικόνιση τριών γυναικείων μορφών, οι δύο εκ των οποίων είναι ενήλικες και εμφανίζονται γονατιστές η μια εκατέρωθεν της άλλης σε στάση εναγκαλισμού. Η μια από αυτές ακουμπά το χέρι της στον ώμο παιδιού, το οποίο στηρίζεται στα γόνατά τους και φοράει μινωικού τύπου χιτώνα³¹⁰. Λόγω της ενδυμασίας του

³⁰⁵ Hood 1993, 56-85.

³⁰⁶ Budin 2010, 24.

³⁰⁷ Chapin 2007, 231.

³⁰⁸ Chapin 2021, 28.

³⁰⁹ Rehak 2007, 219-21.

³¹⁰ Rehak 2007, 219-21.

αναγνωρίζεται ως κορίτσι³¹¹, ενώ αποδίδεται με μεγάλο ξυρισμένο κεφάλι και μακρύ αναλογικά με τα χέρια και τα πόδια του κορμό³¹². Βάσει των ανατομικών του χαρακτηριστικών, της στάσης του και της κόμμωσής του υπολογίζεται ότι ήταν από δύο έως τριών ετών³¹³.

Ένα άλλο κορίτσι νηπιακής ηλικίας εικάζεται ότι αναπαρίσταται σε χάλκινο ειδώλιο, το οποίο ανήκει στη συλλογή Μητσοτάκη του αρχαιολογικού μουσείου Χανίων και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ περίοδο (εικ. 2). Το παιδί, που σώζεται από τα γόνατα και πάνω, εμφανίζεται σε στάση λατρείας, με το δεξί χέρι στο μέτωπο και το αριστερό στο γοφό. Πρόκειται μια αναγνωρισμένη στάση προσευχής με ιδιαίτερη διάδοση, όπως φαίνεται από την εύρεση πληθώρας αντίστοιχων ειδωλίων αναθηματικού χαρακτήρα, προερχόμενων από διάφορα Ιερά Κορυφής³¹⁴. Το κρανίο του παιδιού είναι ξυρισμένο με μοναδική εξαίρεση μια τούφα μαλλιών στο πίσω μέρος, ενώ, όσον αφορά στα ανατομικά του χαρακτηριστικά, εμφανίζεται με μεγάλο κεφάλι, πλαδαρό κορμό και κοντά άκρα. Βάσει των παραπάνω στοιχείων υπολογίζεται ότι ήταν μικρότερο των τεσσάρων ετών³¹⁵. Το παράδοξο είναι ότι εμφανίζεται τελείως γυμνό, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα να ερμηνεύεται συχνά ως αγόρι, η επιλογή ωστόσο να μην αποδοθούν γεννητικά όργανα μαρτυρά ότι η πρόθεση του καλλιτέχνη ή της καλλιτέχνιδας ήταν να αναπαραστήσει άτομο θηλυκού βιολογικού φύλου.

Σε χρυσό σφραγιδοφόρο δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, το οποίο όμως ερμηνεύεται ως μινωική δημιουργία της Νεοανακτορικής περιόδου, απεικονίζεται μια ομάδα απαρτιζόμενη από πέντε τουλάχιστον άτομα γυναικείου βιολογικού φύλου και ποικίλων ηλικιών, τα τρία εκ των οποίων είναι παραταγμένα σε πομπή και μεταφέρουν λουλούδια σε γυναίκα, που αναπαρίσταται καθιστή πλησίον δέντρου (εικ. 3). Το ύψος της μιας από τις μορφές της πομπής είναι τέτοιο, ώστε να συνηγορεί υπέρ της ιδέας περί απεικόνισης κοριτσιού, το οποίο -σύμφωνα με τα σύγχρονα μοντέλα παιδικής ανάπτυξης- υπολογίζεται ότι βρισκόταν ανάμεσα στα τρία και στα τέσσερα έτη³¹⁶. Η θέση του παιδιού στην πομπή, όπως και η παρόμοια ενδυμασία του με αυτή των υπολοίπων γυναικών, μαρτυρά ότι συμμετείχε σε κάποια λατρευτική τελετή προς τιμήν θεότητας, που αναγνωρίζεται στο πρόσωπο της καθιστής γυναίκας³¹⁷. Πίσω από το δέντρο

³¹¹ Για την ερμηνεία της μορφής ως αντρικής: Rehak 2007, 219-211.

³¹² Budin 2010, 24-26.

³¹³ Chapin 2021, 28.

³¹⁴ Budin 2010, 24.

³¹⁵ Chapin 2021, 28.

³¹⁶ Chapin 2021, 28-30.

³¹⁷ Budin 2010, 26-27.

βρίσκεται ένα ακόμα μικροσκοπικό άτομο, το οποίο χάρη και πάλι στο μέγεθος και στην ενδυμασία του αναγνωρίζεται επίσης ως κορίτσι τριών ή τεσσάρων ετών³¹⁸.

Δυο ακόμα μορφές που αναγνωρίζονται ως κορίτσια νηπιακής ηλικίας εντοπίζονται σε σφράγισμα προερχόμενο από την Αγία Τριάδα, το οποίο θεωρείται Νεοανακτορικό (εικ. 4). Εδώ, αναπαρίσταται και πάλι γυναίκα με κλασική μινωική ενδυμασία, που ερμηνεύεται ως θεότητα. Εκατέρωθεν της βρίσκονται δυο μικρότερες αναλογικά μορφές, οι οποίες φορούν κοντή μινωική φούστα ενδεικτική της νεαρής τους ηλικίας³¹⁹. Η ενδυμασία, σε συνδυασμό με το ύψος των κοριτσιών επιτρέπει, σύμφωνα με τα σύγχρονα μοντέλα παιδικής ανάπτυξης, την κατάταξη της ηλικίας τους ανάμεσα στα τέσσερα και στα πέντε έτη³²⁰. Η παρουσία ιερού δέντρου στη σκηνή οδήγησε στην ερμηνεία της ως λατρευτικού χαρακτήρα³²¹. Αξίζει να σημειωθεί, ότι από την Αγία Τριάδα προέρχεται ένα ακόμα σφράγισμα, που απεικονίζει νεαρό κορίτσι με κοντή μινωική φούστα να συμμετέχει σε λατρευτική τελετουργία, η οποία φαίνεται ότι λάμβανε χώρα σε βραχώδες περιβάλλον και περιλάμβανε την προσφορά ρητού σε καθιστή θεότητα³²².

Αντίστοιχη απεικόνιση εντοπίζεται σε σφράγισμα από τα Χανιά, στο οποίο εμφανίζεται κορίτσι με παρόμοιο ένδυμα να προσφέρει αντικείμενο αδιευκρίνιστου χαρακτήρα σε καθιστή γυναικεία μορφή (εικ. 5)³²³. Σε περαιτέρω μινωικά σφραγίσματα της Νεοανακτορικής περιόδου, προερχόμενα από ποικίλες περιοχές της Κρήτης, όπως ο Μόχλος, καθώς και από τις Μυκίνες, αναπαρίστανται πιο ανεπτυγμένα από θέμα ύψους κορίτσια να χορεύουν εκατέρωθεν ενήλικης γυναίκας (εικ. 6). Οι μορφές φορούν και σε αυτή την περίπτωση μινωική φούστα, που ερμηνεύεται ως επίσημη ενδυμασία συνδεδεμένη με λατρευτικές ενδεχομένως τελετουργίες³²⁴. Τέλος, σε χρυσό σφραγισμοφόρο δαχτυλίδι από τον Τάφο του «Γρύπα Πολεμιστή» στην Πύλο, το οποίο αναγνωρίζεται ως Νεοανακτορικό, απεικονίζονται για άλλη μια φορά κορίτσια εκατέρωθεν ενήλικης γυναίκας, τα οποία βάσει του ύψους και του επίπεδου στήθους τους φαίνεται ότι βρίσκονταν σε ηλικία ανάμεσα στα πέντε και στα έξι έτη³²⁵.

Τα παραπάνω εικονογραφικά δεδομένα προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του μινωικού παιδιού κατά την Υστερομινωική Ια και Ιβ περίοδο. Αρχικά, το γεγονός ότι τα κορίτσια απεικονίζονται σε όλες τις περιπτώσεις είτε μόνα

³¹⁸ Chapin 2021, 28-30.

³¹⁹ Budin 2010, 26-27.

³²⁰ Chapin 2021, 29-30.

³²¹ Budin 2010, 26-27.

³²² Gunkel-Maschek 2021, 308; Για διαφορετικές ερμηνείες: Rehak 2007, 216-217.

³²³ Gunkel-Maschek 2021, 308-309.

³²⁴ Budin 2010, 26-27.

³²⁵ Chapin 2021, 28.

τους είτε σε ομάδες, απαρτιζόμενες από ανήλικες ή ενήλικες μορφές θηλυκού αποκλειστικά βιολογικού φύλου, μπορεί να ερμηνευτεί ως συνυποδηλωτικό ενός κοινωνικού διαχωρισμού διαμορφωμένου στη βάση της έμφυλης ταυτότητας του εκάστοτε ατόμου. Έτσι, για την ένταξη των παιδιών σε κοινωνικές ομάδες, πέραν της «οικογένειάς» τους, καταλυτικό ρόλο φαίνεται ότι διαδραμάτιζε η έμφυλη ταυτότητά τους. Η απεικόνιση του κοριτσιού στο σφράγισμα που βρίσκεται στα Χανιά χωρίς ρούχα, χαρακτηριστικό που στις περισσότερες των περιπτώσεων απαντάται σε απεικονίσεις μικρών παιδιών αρσενικού βιολογικού φύλου, μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το φαινοτυπικό φύλο δεν αναγνωριζόταν απαραίτητα ως χαρακτηριστικό διαμορφωτικό της παιδικής ταυτότητας από τη στιγμή της γέννησης του ατόμου αλλά από τα τέσσερα έτη και εξής.

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι ενδιαφέρον ότι στις απεικονίσεις που αφορούν σε κορίτσια μικρότερα των τεσσάρων ετών, αυτά δεν αναπαρίστανται ποτέ να διαδραματίζουν κάποιο ενεργό κοινωνικό ρόλο ή να συμμετέχουν σε δραστηριότητες με άτομα που δε θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως μέλη του άμεσου «οικογενειακού» τους περιβάλλοντος. Στην περίπτωση της «Ελεφαντοστέινης Τριάδας» για παράδειγμα, το κορίτσι απεικονίζεται σε άμεση συσχέτιση με δύο μεγαλύτερες γυναίκες, χωρίς όμως να υπάρχουν στοιχεία που να είναι δυνατόν να αποδώσουν στην εν λόγω σκηνή κάποιο δημόσιο χαρακτήρα. Οι δύο γυναίκες θα μπορούσαν κάλλιστα να ερμηνευτούν ως μέλη της «οικογένειας» του κοριτσιού, τα οποία μάλιστα έφεραν ενδεχομένως την ευθύνη της ανατροφής του. Η ταύτιση, ωστόσο, κάποιας εκ των δυο με τη μητέρα του δεν είναι εφικτή. Αντίστοιχα, το χάλκινο ειδώλιο από τα Χανιά δε φαίνεται να βρισκόταν σε άμεση συσχέτιση με κάποια άλλη μορφή, ενώ λόγω της στάσης του θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αναθηματικού χαρακτήρα, με σκοπό πιθανότατα την εξασφάλιση -έπειτα από την προσφορά του σε κάποιο Ιερό Κορυφής- της επιβίωσης ενός βρέφους, σε εποχές κατά τις οποίες η βρεφική θνητότητα είχε φτάσει στο απόγειό της. Φυσικά, το γεγονός ότι το ευρύτερο αρχαιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου εντοπίστηκε το εν λόγω τέχνηργο δεν είναι γνωστό δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Σε περίπτωση όμως που ισχύει η παραπάνω υπόθεση, επιβεβαιώνεται ότι τα παιδιά λογίζονταν ως σημαντικά μέλη της «οικογένειας» τους ήδη από τη στιγμή της γέννησής τους.

Αντίθετα, τα ανήλικα άτομα, προκειμένου να αποκτήσουν αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και ενεργό ρόλο ως μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, φαίνεται ότι ήταν απαραίτητο να περάσουν από ένα συγκεκριμένο ηλικιακό όριο, το οποίο υπολογίζεται γύρω στα τέσσερα με πέντε έτη. Πράγματι, τα κορίτσια μεγαλύτερων ηλικιών απεικονίζονται κατ' αποκλειστικότητα σε σκηνές δημόσιου χαρακτήρα ως μέλη ευρύτερων ομάδων απαρτιζόμενων από άτομα του ίδιου βιολογικού φύλου. Μάλιστα, στη συντριπτική πλειοψηφία των

περιπτώσεων, φαίνεται να συμμετέχουν σε σκηνές τελετουργικού ή λατρευτικού χαρακτήρα, πολλές εκ των οποίων περιλαμβάνουν την επιφάνεια θεότητας αποδοσμένης ως καθιστής γυναικείας μορφής.

Επομένως, σε κάποιο ηλικιακό στάδιο μετά τα πέντε έτη έπαυε να έχει πρωταγωνιστική σημασία η ταυτότητα των κοριτσιών ως μελών της «οικογένειάς» τους, καθώς τότε φαίνεται ότι αποκτούσαν αναγνωρισμένο κοινωνικό ρόλο ως μέλη ομάδων διαμορφωμένων στη βάση έμφυλων και ηλικιακών κριτηρίων. Είναι πιθανό, η απόκτηση της εν λόγω κοινωνικής ταυτότητας να σηματοδοτούταν συμβολικά μέσω της συμμετοχής σε κάποια τελετή μετάβασης, η οποία θα περιλάμβανε μεταξύ άλλων την ενδυμασία του νεαρού κοριτσιού με την κοντή μινωική φούστα, που φαίνεται ότι φορούσαν όλα τα ανήλικα άτομα θηλυκού βιολογικού φύλου κατά τη συμμετοχή τους σε επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις. Φυσικά, προκειμένου να διαπιστωθεί η εγκυρότητα των παραπάνω υποθέσεων απαιτείται η συνεξέταση με περεταίρω εικονογραφικά δεδομένα, που να αφορούν σε αναπαραστάσεις παιδιών αρσενικού βιολογικού φύλου.

Όσον αφορά στις διαθέσιμες απεικονίσεις αγοριών έως 12 ετών, αυτές είναι δυνατόν να διακριθούν σε δυο ευρύτερες ηλικιακές κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει παιδιά βρεφικής ηλικίας, δηλαδή έως ενός έτους, ενώ η δεύτερη αφορά σε αγόρια από ενός έως πέντε ετών³²⁶. Στην πρώτη ομάδα εντάσσεται η απεικόνιση ενός βρέφους σε χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο, που βρέθηκε στο σπήλαιο του Ψυχρού στο Δικταίο Άντρο (εικ. 7)³²⁷. Πρόκειται για παιδί με πλαδαρό κορμό, κοντά αναλογικά με το υπόλοιπο σώμα άκρα και μεγάλο κεφάλι, το οποίο εμφανίζεται να τετραποδίζει. Η ασφαλής αναγνώριση του φύλου δεν είναι εφικτή εξαιτίας της στάσης του παιδιού, καθίσταται όμως σαφές ότι πρόκειται για ένα υγιές μωρό από εφτά έως 12 μηνών³²⁸. Η υπόθεση ότι πρόκειται για αγόρι βασίστηκε στο γεγονός ότι απεικονίζεται χωρίς ρούχα. Βάσει όμως του χάλκινου ειδωλίου από τα Χανιά θα μπορούσε κάλλιστα να πρόκειται για κορίτσι βρεφικής ηλικίας. Καταχρηστικά και μόνο, κατά τη διάρθρωση της παρούσας εργασίας, συμπεριλαμβάνεται στην ομάδα απεικονίσεων που αφορούν σε παιδιά αρσενικού βιολογικού φύλου, καθώς το πιθανότερο είναι ότι, βάσει των διαθέσιμων εικονογραφικών δεδομένων, στις Νεοανακτορικές κοινωνίες η επίσημη αναγνώριση της έμφυλης ταυτότητας των παιδιών εκ μέρους του κοινωνικού συνόλου και ο συνεπακόλουθος διαχωρισμός τους σε αγόρια και κορίτσια λάμβανε χώρα σε μεγαλύτερες ηλικίες.

³²⁶ Chapin 2021, 30.

³²⁷ Papageorgiou 2021, 90.

³²⁸ Chapin 2009, 178.

Ένα ελαφρώς μεγαλύτερο παιδί απεικονίζεται καθιστό σε ελεφαντοστέινο ειδώλιο από το Παλαίκαστρο (εικ. εξωφύλλου). Σε αυτή την περίπτωση η ξεκάθαρη απόδοση των γεννητικών οργάνων επιτρέπει την ασφαλή αναγνώρισή τους ως αγοριού. Η στάση του, σε συνδυασμό με τα κοντά αναλογικά με τον πλαδαρό κορμό πόδια και το μεγάλο κεφάλι, επιτρέπουν την κατάταξή του στην ηλικιακή ομάδα των νηπίων από ενός έως δύο ετών. Συνεπικουρικά για αυτή τη διαπίστωση λειτουργεί και η κόμμωσή του με το προσεκτικά αποδωσμένο ξυρισμένο κεφάλι³²⁹. Παρόμοια διαμόρφωση παρατηρείται και σε μια ομάδα ελεφαντοστέινων κεφαλών από τις Αρχάνες, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναπαριστούν αγόρια ή κορίτσια αντίστοιχων ηλικιών (εικ. 8). Δυστυχώς, καμία μορφή δε σώζεται ολόκληρη, ώστε να είναι εφικτή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων³³⁰.

Στο Παλαίκαστρο ανασκάφηκε ένα ακόμα ελεφαντοστέινο ειδώλιο αγοριού νεαρής ηλικίας, το οποίο αυτή τη φορά απεικονίζεται σε όρθια στάση (εικ. 9). Οι αναλογίες του, με το μεγάλο στρογγυλό κεφάλι, τον μακρύ και πλαδαρό κορμό και τα πιο αδύνατα συγκριτικά με τα παραπάνω παραδείγματα άκρα, επιτρέπουν την κατάταξή του σε ένα ηλικιακό εύρος από τεσσάρων έως πέντε ετών³³¹. Ομοίως, το κεφάλι του αγοριού αναπαρίσταται ξυρισμένο³³².

Η ανάλυση των εν λόγω εικονογραφικών δεδομένων, σε συνδυασμό με όσα διατυπώθηκαν παραπάνω αναφορικά με τις απεικονίσεις των ατόμων θηλυκού βιολογικού φύλου, μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή πιο ολοκληρωμένων συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και το ρόλο του παιδιού στη μινωική Κρήτη. Σε αντίθεση με την περίπτωση των κοριτσιών, οι μορφές αγοριών που εντοπίζονται στο νησί καθ' όλη τη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου αφορούν σε μεμονωμένα ειδώλια, τα οποία δε φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με κάποια άλλη μορφή. Το εν λόγω φαινόμενο μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι όλα τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής παραδείγματα αφορούν σε αγόρια μικρότερα ή ίσα των πέντε ετών. Η παραπάνω διαπίστωση συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η συμμετοχή των παιδιών σε ομάδες του κοινωνικού συνόλου, με τα μέλη των οποίων δεν συνδέονταν απαραίτητα με συγγενικούς δεσμούς, καθίστατο εφικτή μόνο έπειτα από μια συγκριμένη ηλικία, η οποία υπολογίζεται γύρω στα τέσσερα με πέντε έτη τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια.

Πριν από αυτό το ηλικιακό πλαίσιο, τα παιδιά δεν φαίνεται να έφεραν κάποια αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα που να επέτρεπε τη συμμετοχή τους σε επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις.

³²⁹ Chapin 2021, 30.

³³⁰ Chapin 2009, 178.

³³¹ Chapin 2021, 31.

³³² Rutter 2003, 11-12.

Αντίθετα εικάζεται ότι αντιμετωπίζονταν ως μέλη αποκλειστικά του «οικογενειακού» συνόλου εντός του οποίου γεννήθηκαν, χωρίς κάποιον εμφανή διαχωρισμό ανάμεσα τους στη βάση της έμφυλης ταυτότητας. Υπέρ αυτού συνηγορεί και η παρατήρηση ότι αγόρια και κορίτσια αυτών των ηλικιακών ομάδων αποδίδονται εξίσου με ξυρισμένο κεφάλι. Παράλληλα, η εύρεση αναθηματικού ειδωλίου βρέφους στο Δικταίο Άντρο, επικυρώνει την υπόθεση ότι σε αντίθεση με ότι ίσχυε για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, τα παιδιά λογίζονταν εξ αρχής ως σημαντικά μέλη του «οικογενειακού» τους περιβάλλοντος ανεξάρτητα από το βιολογικό φύλο ή την ηλικία τους. Το παραπάνω καθίσταται σαφές, αν αναλογιστεί κανείς την επιλογή ιδιαίτερα πολύτιμων υλικών για την κατασκευή των τεχνέργων που αφορούσαν σε παιδικές μορφές βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας, παραγγελιοδότες των οποίων εικάζεται ότι ήταν μέλη της άμεσης «οικογένειάς» τους.

Δυστυχώς, τα προερχόμενα από την Κρήτη εικονογραφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την πορεία που ακολουθούσαν τα αγόρια μετά τα πέντε έτη. Εικάζεται, ωστόσο, ότι εφόσον παρατηρείται ένας τόσο σαφής έμφυλος διαχωρισμός για την περίπτωση των κοριτσιών, τα ανήλικα αγόρια θα εντάσσονταν επίσης σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες αποτελούμενες από άτομα αρσενικού βιολογικού φύλου, αποκτώντας μέσω της συμμετοχής τους σε αυτές αναγνωρισμένη πλέον κοινωνική ταυτότητα και ενεργό ρόλο στη δημόσια ζωή.

Ενδιαφέρον είναι ότι στις κατά πολύ μεταγενέστερες πινακίδες της Γραμμικής Β' που εντοπίστηκαν στην Κνωσό οι όποιες αναφορές σε παιδιά συνοδεύονται πάντα από όρους διευκρινιστικούς ως προς το φύλο και την ευρύτερη ηλικιακή τους ομάδα. Βάσει αυτών φαίνεται ότι τα νεότερα παιδιά που ζούσαν στην Κρήτη της Μυκηναϊκής περιόδου αφήνονταν, ανεξάρτητα από το βιολογικό τους φύλο, στην φροντίδα της μητέρας τους. Αντίθετα, τα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών εντάσσονταν βάσει του φύλου τους σε ομάδες ατόμων που ανήκαν στην ίδια έμφυλη κατηγορία με αυτά, προκειμένου να εκπαιδευτούν, ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό ρόλο που θα καλούνταν να αναλάβουν κατόπιν της ενηλικίωσής τους³³³. Το γεγονός ότι ο διαχωρισμός σε παιδιά μικρότερης και μεγαλύτερης ηλικίας αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα των προερχόμενων από την Κρήτη πινακίδων, χωρίς καμία αντίστοιχη αναφορά να εντοπίζεται στο ιδιαίτερα πλούσιο αρχείο της Πύλου, ίσως συνιστά ένδειξη ότι η εν λόγω διαφοροποίηση σε δύο ευρύτερες ηλικιακές ομάδες συνιστά επιρροή του προγενέστερου μινωικού πολιτισμού. Άλλωστε, ακόμα και μετά την πολιτισμική διακοπή που παρατηρήθηκε στο νησί μετά το πέρας της Υστερομινωικής ΙΒ περιόδου είναι

³³³ Aamodt 2012, 37.

πολλές οι ενδείξεις που να συνηγορούν υπέρ της άποψης περί της διατήρησης μιας κάποιας συνέχειας σε ορισμένα βασικά στοιχεία του μινωικού πολιτισμού³³⁴. Για την επικύρωση των παραπάνω συμπερασμάτων θα ακολουθήσει μια συνοπτική αναφορά των σχετικών εικονογραφικών δεδομένων που προέρχονται από τις τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου.

4.4.2. Θηραϊκές τοιχογραφίες

Ο αριθμός των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων, που παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τη διάρθρωση και τη λειτουργία των μινωικών κοινωνιών της Νεοανακτορικής περιόδου, ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό κατόπιν της ανακάλυψης του Ακρωτηρίου στη Θήρα. Η έκρηξη του ηφαιστείου, που έλαβε χώρα εκεί περί το 1550 π.Χ., είχε ως αποτέλεσμα την κατάχωση των κτηρίων του οικισμού σε στρώματα στάχτης, γεγονός που συνέβαλε στην εξαιρετική διατήρηση των ποικίλων τοιχογραφιών που διακοσμούσαν το εσωτερικό τους³³⁵. Εξαιτίας δε της ισχυρότατης μινωικής επίδρασης, που μαρτυράται από το σύνολο του προερχόμενου από το Ακρωτήρι υλικού πολιτισμού, τα πλούσια αυτά εικονογραφικά δεδομένα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για την προσέγγιση ορισμένων σημαντικών πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας, που είχε διαμορφωθεί στην Κρήτη κατά την Νεοανακτορική εποχή³³⁶.

Ως ένα από τα σημαντικότερα κτήρια για το παραπάνω εγχείρημα αναδεικνύεται η Ξεστή 3, με πληθώρα εικονογραφικών και αρχιτεκτονικών στοιχείων, που να επιτρέπουν την ερμηνεία της ως χώρου με βασική λειτουργία την πραγματοποίηση τελετουργιών άμεσα συσχετισμένων με τη μινωική λατρεία. Από αρχιτεκτονική άποψη τέτοια χαρακτηριστικά συνιστούν τα πολύθυρα και η δεξαμενή καθαρμών, που εντοπίστηκαν στο ισόγειο του κτηρίου³³⁷. Όσον αφορά δε στο πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα που κοσμούσε το εσωτερικό του, αυτό βρίθκει -όπως θα φανεί από την παρακάτω συνοπτική ανάλυση- στοιχεία άμεσα συσχετιζόμενων με τη σύγχρονη μινωική λατρεία, όπως αυτή σκιαγραφείται βάσει των καταλοίπων του υλικού πολιτισμού που προέρχονται από την Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου.

Ξεκινώντας από το δωμάτιο του επάνω ορόφου, εδώ το μεγαλύτερο τμήμα των τοίχων είναι διακοσμημένο με τοιχογραφίες, στις οποίες απεικονίζονται σκηνές που αφηγούνται μια σειρά διαδοχικών γεγονότων εκτυλισσόμενων σε βραχώδες τοπίο (εικ. 10). Κεντρικό ρόλο στην όλη σύνθεση διαδραματίζει μια ένθρονη γυναικεία μορφή, η οποία αναπαρίσταται πάνω σε αρχιτεκτονική κατασκευή και πλαισιώνεται από μπλε πίθηκο και γρύπα, που φαίνεται να την

³³⁴ Knappett 2020, 194.

³³⁵ Rehak 2007, 206-207.

³³⁶ Knappett 2020, 19.

³³⁷ Chapin 1997-2000, 7.

υπηρετούν. Σε άμεση συνάφεια απεικονίζονται τέσσερα κορίτσια πρώιμης εφηβικής ηλικίας, τα οποία συλλέγουν άνθη κρόκου, προκειμένου να τα προσφέρουν στην καθιστή μορφή. Την όλη διαδικασία φαίνεται να παρακολουθούν από απόσταση ενήλικες γυναίκες, οι οποίες κρατούν μπουκέτα λουλουδιών και είναι παραταγμένες σε πομπή³³⁸.

Η γυναίκα εμφανίζεται ενδεδυμένη με τη μινωική κοντή φούστα, την οποία φορούσαν, όπως διαπιστώθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, τα ανήλικα κορίτσια στην Κρήτη κατά τη συμμετοχή τους σε επίσημες τελετουργίες λατρευτικού ενδεχομένως χαρακτήρα. Τα κοσμήματα της μορφής είναι ιδιαίτερα πλούσια και αποδίδονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να καθίσταται σαφής η στενή σχέση της με το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο γίνεται άλλωστε άμεση αναφορά, μέσω της παρακείμενης απεικόνισης ελώδους τοπίου με έντονη χλωρίδα και πανίδα³³⁹. Η ενδυμασία της είναι διακοσμημένη με διάσπαρτα άνθη κρόκου, ενός φυτού ευρέως γνωστού για τις ευεργετικές και θεραπευτικές του ιδιότητες³⁴⁰. Η γυναίκα, παρόλο που εμφανίζεται με μια ενδυμασία συνυποδηλωτική νεαρής ηλικίας, δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως ανήλικη, καθώς αποδίδεται με πλήρως ανεπτυγμένο στήθος³⁴¹.

Χάρη στα εν λόγω εικονογραφικά δεδομένα καθίσταται εφικτή η ταύτιση της γυναικείας αυτής μορφής με νεαρή θεότητα του μινωικού πανθέου, η οποία συχνά αναφέρεται ως «Πότνια Θηρών» ή «Κυρία των Ζώων» και αναγνωρίζεται ως προστάτιδα των ανύπαντρων κοριτσιών. Σε αρκετές δε περιπτώσεις εμφανίζεται στην Κρήτη σε άμεση συνάφεια με άνθη κρόκου, και αντίστοιχες αρχιτεκτονικές πλατφόρμες³⁴². Στην Αγία Τριάδα, για παράδειγμα, έχει εντοπιστεί τοιχογραφία, η οποία απεικονίζει γυναίκα, που ερμηνεύεται ως θεά και αναπαρίσταται εντός βραχώδους τοπίου με άνθη κρόκου και πλούσια εν γένει πανίδα και χλωρίδα. Σε άμεση δε χωρική συνάφεια βρίσκεται μια παρόμοια αρχιτεκτονική κατασκευή, ενώ μπροστά από τη θεά απεικονίζεται γονατιστή γυναίκα, με τέτοιο τρόπο ώστε να δίνει την εντύπωση ότι μαζεύει άνθη³⁴³. Αρχιτεκτονήματα αντίστοιχου τύπου συνιστούν ένα ευρέως διαδεδομένο εικονογραφικό μοτίβο της Νεοανακτορικής τέχνης, με απεικονίσεις τους να εντοπίζονται συχνά σε λίθινα αγγεία και αλλού. Ερμηνεύονται δε, χάρη στην άμεση συνάφειά τους με αντίστοιχες σκηνές λατρευτικού χαρακτήρα, ως θρόνοι για την επιφάνεια των μινωικών θεοτήτων, τοποθετημένοι συχνά στο ευρύτερο πλαίσιο βραχωδών τοπίων. Παραδείγματα

³³⁸ Rehak 2007, 208-213.

³³⁹ Rehak 2007, 208-213.

³⁴⁰ Gunkel-Maschek 2021, 304-306.

³⁴¹ Rehak 2007, 208-213.

³⁴² Rehak 2007, 208-213.

³⁴³ Rehak 1997, 168.

αντίστοιχων απεικονίσεων απαντώνται σε πληθώρα σφραγισμάτων προερχόμενων από διάφορες περιοχές τις Κρήτης³⁴⁴.

Εξίσου σημαντικός στα πλαίσια της μινωικής λατρείας φαίνεται ότι υπήρξε και ο κρόκος, με ιδιαίτερα σημαντική θέση στη Νεοανακτορική Κνωσσό, όπου έχουν έρθει στο φως ομοιώματα ρούχων διακοσμημένων με άνθη του, με τρόπο που θυμίζει την ενδυμασία των γυναικείων μορφών από το Ακρωτήρι³⁴⁵. Παράλληλα, εντός του ανακτόρου βρέθηκε τοιχογραφία που αναπαριστά μπλε πιθήκους, οι οποίοι μαζεύουν κρόκο. Η σύνδεση της σύνθεσης με το ευρύτερο εικονογραφικό πρόγραμμα της Ξεστής 3 είναι απαραγνώριστη³⁴⁶. Εξίσου εμφανής, καθίσταται η λατρευτική σημασία του φυτού στο ρητό της Ζάκρου, στο οποίο απεικονίζεται Ιερό σε άμεση συνάφεια με άνθη κρόκου³⁴⁷. Τα εν λόγω δεδομένα, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση στο χώρο αρχιτεκτονικών στοιχείων άμεσα συσχετισμένων με τη μινωική τελετουργία, όπως είναι για παράδειγμα η δεξαμενή καθαρμών με παράλληλο από την αίθουσα του θρόνου στην Κνωσσό, οδήγησε στην ερμηνεία του κτηρίου ως χώρου άμεσα συνυφασμένου με τις μινωικές λατρευτικές πρακτικές και, ως εκ τούτου, ενδεικτικού για τη μορφή και το περιεχόμενό τους³⁴⁸.

Στο επίπεδο της δεξαμενής καθαρμού και των πολυθύρων απεικονίζονται και άλλες σκηνές που μπορούν να ερμηνευτούν με αντίστοιχο τρόπο. Η μια εξ αυτών περιλαμβάνει παιδί, το οποίο φοράει πέπλο και αναγνωρίζεται ως κορίτσι ηλικίας 10 περίπου ετών (εικ. 11). Η ηλικιακή του κατάταξη βασίζεται στη σύγκριση των αναλογιών του με εκείνες δύο άλλων, έφηβων αυτή τη φορά κοριτσιών, που απεικονίζονται στην ίδια σύνθεση. Η κόμμωση του δε, με σαφείς ενδείξεις για ξύρισμα των μαλλιών σε ορισμένα σημεία, φαίνεται να αντιστοιχεί με αυτή που αρμόζει σε αυτές τις ηλικίες. Παράλληλα φοράει κοντή φούστα, η οποία παραπέμπει έντονα στα αντίστοιχα παραδείγματα κοριτσιστικών απεικονίσεων από την Κρήτη που αναλύθηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο³⁴⁹. Η παρουσία του στην εν λόγω σύνθεση, το περιεχόμενο της οποίας αναγνωρίζεται ως αναπαράσταση μιας τελετής μετάβασης ενός μεγαλύτερου κοριτσιού για το συμβολικό πέρασμα από την εφηβεία στην ενηλικίωση ενδεχομένως μέσω του γάμου³⁵⁰, μπορεί να ερμηνευτεί ως μια απόπειρα προσαρμογής του, με σκοπό την ομαλή μετάβαση στην πρώιμη εφηβεία, οπότε επρόκειτο να τεθεί στην υπηρεσία

³⁴⁴ Rehak 1997, 168.

³⁴⁵ Rehak 1997, 177.

³⁴⁶ Rehak 2004, 96.

³⁴⁷ Rehak 2004, 172.

³⁴⁸ Rehak 1997, 171-173.

³⁴⁹ Chapin 2021, 28-29.

³⁵⁰ Για τις σχετικές ερμηνείες: Gunkel-Maschek 2021.

της θεάς όπως οι «Κροκοσυλλέκτριες» του επάνω ορόφου. Η παρουσία Ιερού Δέντρου στη σύνθεση παραπέμπει άμεσα στη λατρευτική σκηνή που απεικονίζεται στο σφραγιδοφόρο χρυσό δαχτυλίδι που βρέθηκε στις Μυκήνες και, όπως αναφέρεται παραπάνω, περιλαμβάνει ομοίως καθιστή θεά με κορίτσια διαφόρων ηλικιών στην υπηρεσία της.

Σε διαφορετικό τοίχο του ίδιου επιπέδου, απεικονίζεται μια ομάδα τεσσάρων ατόμων αντρικού βιολογικού φύλου, στο πρόσωπο των οποίων αναγνωρίζονται ένα παιδί περίπου πέντε ετών, δυο έφηβοι και ένας ενήλικος άντρας³⁵¹. Η ηλικιακή κατάταξη του αγοριού με σχετική ασφάλεια καθίσταται εφικτή χάρη στη σύγκριση των αναλογιών του με εκείνες των υπόλοιπων παριστάμενων, καθώς και στην απόδοση συγκεκριμένων ανατομικών χαρακτηριστικών, όπως είναι το μεγάλο κεφάλι και ο πλαδαρός κορμός του. Ενδιαφέρουσα, είναι η επιλογή να απεικονιστεί το δέρμα του στο χρώμα της ώχρας, κάτι που ξεφεύγει από τη γενική σύμβαση της μινωικής τέχνης για την απόδοση του ανθρώπινου δέρματος με λευκό ή κόκκινο χρώμα. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι η εν λόγω απόφαση εκ μέρους του καλλιτέχνη συνιστά απόπειρα ανάδειξης της πολύ νεαρής ηλικίας του παιδιού³⁵².

Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί και μια διαφορετική θεωρία για την εξήγηση του εν λόγω φαινομένου, διατυπωμένη από τον Paul Rehak και τον Roman Snihurowych³⁵³. Σύμφωνα με τους παραπάνω ερευνητές, λοιπόν, το χρώμα του αγοριού μπορεί να ερμηνευτεί στα πλαίσια των υψηλών επιπέδων καροτίνης που εμπεριέχονται στα άνθη του κρόκου, χάρη στα οποία, σε περιπτώσεις συχνής κατανάλωσης μεγάλων ποσοτήτων σε νεαρές ηλικίες, μπορεί να παρατηρηθεί η απόδοση μιας παροδικής κιτρινωπής απόχρωσης στο δέρμα. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η κατανάλωση κρόκου -πλούσιου σε βιταμίνες Α και Β- αναγνωρίζεται σε διαχρονικό και οικουμενικό επίπεδο ως ευεργετική, με σημαντικά οφέλη για την εξασφάλιση μιας υγιούς διαβίωσης. Η έλλειψη, στον αντίποδα των εν λόγω βιταμινών από τη διατροφή, ενδέχεται να προκαλέσει πληθώρα παρενεργειών, μεταξύ των οποίων το κοκκίνισμα των ματιών. Υπό αυτό το πρίσμα, το γεγονός ότι τα μάτια των αντρών στις υπό εξέταση τοιχογραφίες αποδίδονται με κόκκινες γραμμές στον κερατοειδή χιτώνα ενώ των γυναικών με μπλε, μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι η πρόσβαση σε αυτή την πολύτιμη πρώτη ύλη ήταν περιορισμένη και η εξασφάλισή της σχετιζόταν άμεσα με τη γυναικεία έμφυλη ταυτότητα. Η απεικόνιση, επομένως, του αγοριού με κιτρινωπό δέρμα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σε αντίθεση με τα υπόλοιπα άτομα αντρικού βιολογικού φύλου χρησιμοποιήθηκε μπλε χρώμα για

³⁵¹ Rehak & Snihurowych 1997, 3.

³⁵² Chapin 2021, 30-31.

³⁵³ Rehak & Snihurowych 1997, 5-6.

την απόδοση των ματιών του, είναι δυνατόν να ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι μέχρι πρότινος το παιδί βρισκόταν υπό τη φροντίδα γυναικών.

Η εν λόγω διαπίστωση συμφωνεί με όσα αναλύθηκαν παραπάνω κατά την εξέταση των προερχόμενων από την Κρήτη παιδικών απεικονίσεων. Φαίνεται, δηλαδή, ότι τα παιδιά μέχρι κάποια ηλικία νοούνταν μεν ως μέλη του «οικογενειακού» τους περιβάλλοντος, με μεγάλη ενδεχομένως σημασία για τα συγγενικά τους πρόσωπα, αλλά δεν έφερναν κάποια αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, το οποίο υπολογίζεται ότι διαρκούσε κατά προσέγγιση τουλάχιστον έως την ηλικία των πέντε ετών, υπεύθυνες για την ανατροφή τους φαίνεται ότι ήταν κατά κύριο λόγο οι γυναίκες, χωρίς ενδείξεις για κάποιο σημαντικό διαχωρισμό ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Εικάζεται, επομένως, ότι το φύλο αναγνωριζόταν ως στοιχείο διαμορφωτικό της κοινωνικής ταυτότητας από τα πέντε έτη και εξής, οπότε τα παιδιά φαίνεται ότι αποκτούσαν ενεργό κοινωνικό ρόλο μέσω της συμμετοχής τους σε ευρύτερες ομάδες, διαμορφωμένες στη βάση της έμφυλης ταυτότητας του ατόμου. Σε αυτό το πλαίσιο το κιτρινωπό αγόρι από την Ξεστή 3, πρέπει να είχε μόλις ενταχτεί σε μια κοινωνική ομάδα τα μέλη της οποίας εικάζεται ότι ήταν αποκλειστικά αρσενικού βιολογικού φύλου και κοινωνικού φύλου, ενώ μέχρι πρότινος βρισκόταν υπό τη φροντίδα γυναικών.

Η εύρεση της μικρογραφικής τοιχογραφίας με απεικόνιση «νηοπομπής» από τη Δυτική Οικία του ίδιου οικισμού, στην οποία εμφανίζεται αγόρι σε άμεση συσχέτιση με ενήλικη γυναίκα μορφή, παρέχει ενδείξεις ότι ενδεχομένως η δυνατότητα συμμετοχής σε οργανωμένες έμφυλες ομάδες με ενεργό κοινωνικό ρόλο δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από την ηλικία του ατόμου αλλά από πληθώρα αλληλεξαρτώμενων παραγόντων. Το εν λόγω αγόρι, όπως καθίσταται σαφές κατόπιν σύγκρισης του ύψους του με εκείνο της γυναίκας που το συνοδεύει, υπολογίζεται βάσει των σύγχρονων μοντέλων παιδικής ανάπτυξης ότι ήταν ανάμεσα στα 10 και στα 12 έτη³⁵⁴. Θα έπρεπε, επομένως, σύμφωνα με όσα αναλύονται παραπάνω να έχει ήδη ενταχθεί σε κάποια κοινωνική ομάδα απαρτιζόμενη από άτομα αντρικού φύλου και, ως εκ τούτου, να συμμετέχει σε επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις ως μέλος αυτής και όχι συνοδευόμενο από γυναικεία μορφή.

Η παραπάνω διαπίστωση στηρίζεται στην παρατήρηση ότι σε όλες τις άλλες περιπτώσεις που εξετάστηκαν, τόσο για την Κρήτη όσο και για τη Θήρα, τα μεγαλύτερα παιδιά απεικονίζονται αποκλειστικά στα πλαίσια της συμμετοχής τους σε επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις λατρευτικού ή άλλου χαρακτήρα, τελούμενες από τα μέλη ομάδων διαμορφωμένων στα πλαίσια ενός αυστηρού έμφυλου διαχωρισμού. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει σε καμία περίπτωση

³⁵⁴ Chapin 2021, 31.

ότι στα πλαίσια της καθημερινής ζωής δε λάμβανε χώρα συγχρωτισμός των μελών επιμέρους έμφυλων ομάδων. Το πιθανότερο είναι ότι, για τις περισσότερες των περιπτώσεων, θα ίσχυε ακριβώς αυτό. Η προτίμηση των καλλιτεχνών, ωστόσο, να απεικονίζουν, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, σκηνές εμπνευσμένες από επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις, υποκινούμενη κατά πάσα πιθανότητα στα πλαίσια του γενικότερου προσανατολισμού της τέχνης προς την επιλογή θεμάτων άμεσα συσχετισμένων με την επίσημη «ανακτορική» λειτουργία, έχει ως αποτέλεσμα τέτοιου είδους επαφές να μην διασώζονται στα διαθέσιμα εικονογραφικά δεδομένα. Ενδεχομένως, πρόκειται για μια αντίστοιχη περίπτωση.

Το γεγονός, ωστόσο, ότι και η εν λόγω τοιχογραφία εικάζεται ότι απεικονίζει μια επίσημη τελετή ναυτικού χαρακτήρα συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η επίσημη ένταξη των παιδιών στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο εξαρτιόταν κυρίως από τη δυνατότητά τους να συμμετέχουν επιτυχώς σε τελετές μεταβατικού χαρακτήρα, οι οποίες συμβόλιζαν την ετοιμότητα του ατόμου να αποκτήσει επίσημο κοινωνικό ρόλο. Πρακτικά, φαίνεται ότι τα παιδιά εμφάνιζαν τα απαραίτητα -από θέμα βιολογικής ανάπτυξης- χαρακτηριστικά για τη συμμετοχή τους σε τέτοιου τύπου τελετές μετά την ολοκλήρωση των πέντε πρώτων ετών της ζωής τους. Έπειτα από αυτή την ηλικία το αν θα ενταχθούν ή όχι στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο εξαρτιόταν ίσως από την επιτυχή ή ανεπιτυχή συμμετοχή τους σε ορισμένες προβιβαστικού χαρακτήρα τελετές. Υπό αυτό το πλαίσιο, το υπό εξέταση αγόρι ενδέχεται ότι δεν είχε ακόμα καταφέρει να αποκτήσει αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και, ως εκ τούτου, παρέμενε υπό τη φροντίδα της γυναίκας με την οποία απεικονίζεται.

Τα δύο αγόρια που φαίνεται να πυγμαχούν σε τοιχογραφία που βρέθηκε στο Κτήριο Β ενδέχεται να συμμετέχουν σε μια τέτοιου τύπου τελετουργία βασισμένη στην επίδειξη δύναμης (εικ. 12). Η ηλικία τους, που υπολογίζεται βάσει του μεγάλου κεφαλιού, των στενών ώμων, των αδύνατων άκρων και της εξέχουσας ακόμη κοιλιάς ανάμεσα στα έξι και στα 10 έτη, επιτρέπει μια τέτοιου τύπου ερμηνεία³⁵⁵. Το γεγονός δε ότι το ένα φαίνεται να φορά κοσμήματα και το άλλο όχι συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι όλα τα παιδιά ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης έπρεπε να συμμετέχουν σε τέτοιο είδους προβιβαστικές τελετές, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επίσημη αναγνώρισή τους από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Σε αυτό το πλαίσιο, το κορίτσι της Δυτικής Οικίας, το οποίο αναγνωρίζεται ως «Ιέρεια» και φαίνεται ότι ήταν σε μια ηλικία ανάμεσα στα 10 και στα 11 έτη, θεωρείται ότι είχε περάσει επιτυχώς από κάποια

³⁵⁵ Για την ηλικία των «Πυγμαχών»: Chapin 2021, 31.

δοκιμασία, που επέτρεψε την ένταξη της στο κοινωνικό σύνολο και την ανάληψη εκ μέρους της ενεργού ρόλου στο πλαίσιο των επίσημων λατρευτικών τελετών³⁵⁶.

4.5. Η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στην Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου βάσει της ανάλυσης των ταφικών και εικονογραφικών δεδομένων

Βάσει της ανάλυσης των προερχόμενων από τη Νεοανακτορική Κρήτη ταφικών και εικονογραφικών δεδομένων, σε συνδυασμό με εκείνα που προκύπτουν από τις τοιχογραφίες που ανακαλύφθηκαν στο Ακρωτήρι της Θήρας, καθίσταται σαφές ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπιζόνταν τα παιδιά κατά την υπό εξέταση περίοδο μεταβαλλόταν στη βάση κριτηρίων, όπως είναι η ηλικία και η έμφυλη ταυτότητα. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι τα παιδιά, κατά τη βρεφική και το μεγαλύτερο μέρος της νηπιακής τους ηλικίας, δεν έφεραν αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα, που να επιτρέπει την ενεργή συμμετοχή τους σε επίσημες κοινωνικές εκδηλώσεις. Για αυτό το λόγο απεικονίζονται είτε κατά μόνας, σε ειδώλια αναθηματικού κατά πάσα πιθανότητα χαρακτήρα, είτε για την περίπτωση της «Ελεφαντοστείνης Τριάδας» σε σκηνές εμπνευσμένες από την καθημερινή ζωή.

Ως εκ τούτου, εικάζεται ότι όταν δεν ενταφιάζονταν εντός της οικίας, συμπεριλαμβάνονταν στο εκάστοτε ταφικό εθιμοτυπικό που ακολουθούταν για τα μέλη της άμεσης «οικογένειας» τους και ενταφιάζονταν σε άμεση συνάφεια με αυτά. Η εύρεση παιδικών ταφών εντός των οικιών, καθώς επίσης η παραγωγή αναθηματικού τύπου ειδωλίων που απεικονίζουν παιδιά αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων, μαρτυρά ότι -σε αντίθεση με ότι ίσχυε για τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο- η σημασία τους για τον άμεσο «οικογενειακό» τους κύκλο ήταν μεγάλη. Η εν λόγω διατύπωση καθίσταται σαφής αν αναλογιστεί κανείς την έντονη προσπάθεια που καταλάμβαναν οι συγγενείς τους, προκειμένου εξασφαλίσουν την προστασία τους τόσο όσο βρισκόντουσαν εν ζωή, μέσω της προσφοράς αναθηματικών ειδωλίων στους θεούς, όσο και μετά θάνατον, όπως μαρτυράται από τον τρόπο με τον οποίο είχε τοποθετηθεί το ταφικό αγγείο με τον εγχυτρισμό βρέφους στον οικισμό του Πετρά.

Η εύρεση απεικονίσεων που αναπαριστούν γυμνά αγόρια και κορίτσια αντίστοιχων ηλικιών, καθώς και επιλογή να ξυρίζονται τα κεφάλια τους ανεξάρτητα με το βιολογικό τους φύλο, συνιστούν ενδείξεις ότι αυτό δεν λαμβάνονταν υπ' όψιν ως στοιχείο διαμορφωτικό της παιδικής ταυτότητας στα πρώιμα στάδια της ζωής του ατόμου. Αντίθετα, τα πολύ μικρά παιδιά,

³⁵⁶ Για την ηλικία της «Ιέρειας»: Chapin 2021, 28-29.

ανεξαρτήτως του βιολογικού τους φύλου, φαίνεται ότι αφήνονταν στη φροντίδα του γυναικείου πληθυσμού μέχρι να φτάσουν σε μια ηλικία, κατά την οποία να είναι σε θέση να συμμετάσχουν επιτυχώς σε διαβατήριες τελετουργίες, που συμβόλιζαν την ετοιμότητά τους να εγκαταλείψουν το «οικογενειακό» περιβάλλον και να ενταχθούν σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, διαμορφωμένες στη βάση ενός αυστηρού έμφυλου διαχωρισμού, αναλαμβάνοντας ενεργό πλέον κοινωνικό ρόλο. Η κοινωνική ταυτότητα των παιδιών από αυτό το σημείο και εξής μεταβαλλόταν σημαντικά, καθώς φαίνεται ότι ένα βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωσή της συνιστούσε πλέον το βιολογικό και κοινωνικό φύλο του εκάστοτε ατόμου. Έτσι, τα κορίτσια μεγαλύτερων ηλικιών απεικονίζονται συνοδεία εφήβων ή ενήλικων γυναικών, να συμμετέχουν σε τελετουργίες, λατρευτικού κατά κύριο λόγο χαρακτήρα. Αντίστοιχα, τα μεγαλύτερα αγόρια αναπαρίστανται μαζί άλλα άτομα, αρσενικού κατ' αποκλειστικότητα φύλου, να συμμετέχουν σε τελετουργίες διαφορετικής αυτή τη φορά φύσεως. Ενδέχεται ότι η ένταξη των παιδιών σε ομάδες τέτοιου χαρακτήρα αποσκοπούσε στην προετοιμασία τους, ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό ρόλο που τους αναλογούσε μετά την ενηλικίωσή τους.

Συμπεράσματα

Από την παραπάνω ανάλυση, καθίσταται σαφές ότι η κοινωνική ταυτότητα και ο ρόλος του παιδιού στη μινωική Κρήτη της Προανακτορικής, της Παλαιοανακτορικής και της Νεοανακτορικής περιόδου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη μορφή και την οργάνωση του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου. Συγκεκριμένα, σε κοινωνίες της Προανακτορικής περιόδου, οι οποίες φαίνεται ότι ήταν οργανωμένες στη βάση του «νοικοκυριού», ως κοινωνικής μονάδας με σύσταση αντίστοιχη εκείνης μιας μέσης «πυρηνικής οικογένειας» αποτελούμενης από έξι ή επτά μέλη, τα παιδιά αποκτούσαν από τη στιγμή της γέννησής τους αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό ρόλο. Η παραπάνω παραδοχή στηρίζεται στο συμπέρασμα ότι σε οικισμούς οργανωμένους κατ' αυτό τον τρόπο η εξασφάλιση της βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης ευημερίας του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό σε μια απρόσκοπτη ενδοκοινοτική συνεργασία, διαμορφωμένη υπό το πρίσμα της συλλογικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, το εκάστοτε «νοικοκυριό» καλούταν να διεκπεραιώσει διαφορετικού τύπου παραγωγικές δραστηριότητες, εξίσου σημαντικές για την οικονομική ευρωστία της κοινότητας. Προκειμένου δε κάθε «πυρηνική οικογένεια» να είναι σε θέση να ανταπεξέλθει στα κοινωνικο-οικονομικά της καθήκοντα απαραίτητη κρίνεται η από κοινού συμμετοχή όλων των μελών της, ανεξάρτητα από την ηλικία ή την έμφυλη ταυτότητά τους. Ως εκ τούτου τα παιδιά αντιμετωπίζονταν από τη στιγμή της γέννησής τους ως νόμιμοι κληρονόμοι του κύρους των υπεύθυνων για την ανατροφή τους ενηλίκων και δυνητικοί συνεχιστές του ρόλου τους. Αποκτούσαν δε εξ αρχής αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα ως επίσημα μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, με κομβική σημασία για την εξασφάλιση της μελλοντικής του επιβίωσης και ευημερίας.

Με την ανάδυση από την Πρωτομινωική II περίοδο και εξής οριζόντιων ετεραρχικών σχέσεων ποικίλων μορφών η κοινωνική αλληλεπίδραση άρχισε να χαρακτηρίζεται από περισσότερες ανισότητες, διαμορφωμένες ανάλογα με τη θέση του ατόμου στο εκάστοτε κοινωνικό σύνολο. Η εν λόγω θέση εξαρτιόταν από διαφορετικά και μεταβαλλόμενα ανά περίπτωση χαρακτηριστικά της ατομικής ταυτότητας, μεταξύ των οποίων ενδέχεται ότι συμπεριλαμβάνονταν πλέον, πέρα από τους άμεσους ή ευρύτερους συγγενικούς δεσμούς, η ηλικία ή και το βιολογικό και κοινωνικό φύλο. Σε αυτό το πλαίσιο, δύναται να ερμηνευτεί η έντονη και διαρκής προσπάθεια εκ μέρους κοινωνικών ομάδων με διαφορετική δημογραφική σύσταση να επαναδιαπραγματευτούν τη θέση τους εντός των πολύπλοκων δικτύων κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων, μέσω της συμμετοχής τους στο επίσημο ταφικό εθιμοτυπικό.

Τα κριτήρια στη βάση των οποίων καθίστατο εφικτή η ένταξη των ατόμων σε αντίστοιχες ομάδες, με αποτέλεσμα την εξασφάλιση του κύρους που απολάμβαναν τα μέλη τους, μεταβάλλονταν ανάλογα με το ευρύτερο σε κάθε περίπτωση κοινωνικό περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, ως καταλυτικής σημασίας αναδεικνύονταν συχνά κοινωνικές σχέσεις διαμορφωμένες στη βάση ευρύτερων συγγενικών δεσμών. Εντός κοινωνικών ομάδων με αντίστοιχα κριτήρια ένταξης τα παιδιά φαίνεται ότι αντιμετωπίζονταν από τη στιγμή της γέννησής τους ως επίσημα μέλη, καθώς διαδραμάτιζαν καταλυτικό ρόλο για την εξασφάλιση της γενεαλογικής συνέχειας, συνιστώντας σημαντικούς κοινωνικούς παράγοντες με αναγνωρισμένη ταυτότητα διαμορφωμένη βάσει του κληρονομηθέντος «οικογενειακού» κύρους. Αντίθετα, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ως κριτήρια συμμετοχής στην εκάστοτε κοινωνική ομάδα λειτουργούσαν άλλου τύπου παράγοντες φαίνεται ότι τα άτομα εξασφάλιζαν δικαίωμα ένταξης βάσει ορισμένων βιολογικών ή κοινωνικά διαμορφωμένων χαρακτηριστικών που αποκτούσαν από μια ηλικία και εξής, η οποία ενδεχομένως ταυτιζόταν συχνά με εκείνη της ενηλικίωσης.

Με την εδραίωση αντίστοιχων μορφών κοινωνικής οργάνωσης κατά την Πρωτοανακτορική περίοδο και τη συνεπακόλουθη εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων, επικράτησαν στο νησί οι κοινότητες που εξασφάλιζαν την εύρυθμη λειτουργία τους μέσω κοινωνικών αλληλεπιδράσεων διαμορφωμένων στη βάση οριζόντιων, ετεραρχικών κατά κύριο λόγο ανισοτήτων, οι οποίες μεταβάλλονταν ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο. Κοινωνικές ομάδες που είναι δυνατόν να αναγνωριστούν ως «πυρηνικές οικογένειες» εξακολούθησαν -τουλάχιστον μέχρι και το τέλος της Μεσομινωικής ΙΒ περιόδου- να επιδιώκουν, μέσω της συμμετοχής τους στο ταφικό εθιμοτυπικό, την επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους εντός των ευρύτερων αυτών δικτύων επαφών, συμμαχιών και ανταλλαγών, που συνιστούσαν πλέον τη βάση της κοινωνικής οργάνωσης. Εντός κοινωνικών συνόλων τέτοιου τύπου τα παιδιά εξακολούθησαν να αντιμετωπίζονται ως αναγνωρισμένα μέλη από τη στιγμή της γέννησής τους, αποκτώντας κατά πάσα πιθανότητα ενεργό ρόλο στο πλαίσιο της διεκπεραίωσης των καθηκόντων του εκάστοτε «νοικοκυριού» από πολύ μικρή ηλικία. Για την ένταξη σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, με διαφορετική δημογραφική σύσταση, διαδραμάτιζαν ρόλο ποικίλα κριτήρια, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και πάλι οι ευρύτεροι συγγενικοί δεσμοί, καθώς και η ηλικία ή η έμφυλη ταυτότητα. Συνεπώς, το εκάστοτε άτομο αποκτούσε αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα, αναλαμβάνοντας ενεργό ρόλο στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, είτε από τη στιγμή της γέννησής του, κληρονομώντας το κύρος της «οικογένειάς» του, είτε στη βάση άλλων παραγόντων, όπως ήταν για παράδειγμα η ηλικία ή το βιολογικό και κοινωνικό του φύλο, που επέτρεπαν τη συμμετοχή του σε κάποια κοινωνική ομάδα διαμορφωμένη αναλόγως.

Παρά τις ευρύτατες καταστροφές που σημειώθηκαν από τη Μεσομινωική ΙΙΒ έως και τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο, κατά τη Νεοανακτορική εποχή παγιώθηκαν αντίστοιχου τύπου κοινότητες, που ήταν οργανωμένες στη βάση ποικίλων οριζόντιων ιεραρχικών ή και ιεραρχικών ενδεχομένως ανισοτήτων. Στο κοινωνικό αυτό πλαίσιο, που καθορίστηκε από την ανακατασκευή και την αλματώδη ανάπτυξη των «ανακτόρων», φαίνεται ότι το κύρος του εκάστοτε ατόμου ήταν πλέον κατά κύριο λόγο κατεστημένο και όχι κληρονομικό. Ως εκ τούτου τα ανήλικα μέλη της κοινωνίας αποκτούσαν αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα και ενεργό ρόλο από μια ηλικία και εξής, οπότε εξασφάλιζαν ορισμένα προαπαιτούμενα -βιολογικά ή και κοινωνικά διαμορφωμένα- χαρακτηριστικά. Αντίθετα, καθ' όλη τη βρεφική και για το μεγαλύτερο μέρος της νηπιακής τους ηλικίας αντιμετωπίζονταν ως μέλη αποκλειστικά της άμεσης «οικογένειάς» τους, με σημαντικό μιν ρόλο για τους συγγενείς τους αλλά όχι και για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Σε αυτό το διάστημα υπεύθυνες για την ανατροφή τους φαίνεται ότι ήταν οι γυναίκες του άμεσου «οικογενειακού» τους περιβάλλοντος, χωρίς να παρατηρούνται διακρίσεις βάσει του βιολογικού φύλου του εκάστοτε παιδιού, ενός χαρακτηριστικού που όπως καθίσταται σαφές δεν λογιζόταν ως στοιχείο διαμορφωτικό της ταυτότητας του ατόμου κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του.

Όταν τα παιδιά έφταναν σε κάποια ηλικία, η οποία υπολογίζεται γύρω στα τέσσερα έτη για τα κορίτσια και στα πέντε έτη για τα αγόρια, αποκτούσαν τα απαραίτητα από θέμα βιολογικής ανάπτυξης χαρακτηριστικά, ώστε να είναι σε θέση να συμμετάσχουν σε ορισμένες διαβατήριες τελετές, που συμβόλιζαν την ετοιμότητα του ατόμου να ενταχθεί σε ομάδες του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, τα μέλη των οποίων διαδραμάτιζαν, μέσω της από κοινού δραστηριοποίησής τους, σημαντικό ρόλο για την εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του. Οι εν λόγω ομάδες φαίνεται δε ότι ήταν διαμορφωμένες στη βάση ενός αυστηρού έμφυλου διαχωρισμού, αναλαμβάνοντας διαφορετικές αρμοδιότητες, οι οποίες καθορίζονταν ανάλογα με την έμφυλη ταυτότητα των μελών τους. Κατά συνέπεια, τα παιδιά μέσω της ένταξής τους σε τέτοιου τύπου κοινωνικά σύνολα, η οποία καθίστατο εφικτή μόνο κατόπιν της επιτυχούς συμμετοχής τους στις προαναφερθείσες διαβατήριες τελετές, αποκτούσαν αναγνωρισμένη κοινωνική ταυτότητα, ως καταλυτικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της οποίας αναδεικνύεται το κοινωνικό φύλο του εκάστοτε ατόμου. Από εκείνο το σημείο και εξής φαίνεται ότι συμμετείχαν ενεργά στην κοινωνικο-οικονομική δραστηριοποίηση της ομάδας στην οποία είχαν ενταχθεί, στο πλαίσιο ενδεχομένως της εκπαίδευσης και της προετοιμασίας τους, ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό ρόλο που αναμενόταν να αναλάβουν κατόπιν της ενηλικίωσής τους.

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1:
«Ελεφαντοστέινη Τριάδα», Μυκήνες (ΥΜ Ι)
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.
(Rutter 2003, fig. 11)

Εικόνα 2:
Χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο με μορφή σε στάση λατρείας (περίπου 1700-1525/1500 π.Χ.)
Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Συλλογή Μητσοτάκη).
(Parageorgiou 2021, fig.7)

*Εικόνα 3:
Χρυσό σφραγιδοφόρο δαχτυλίδι με απεικόνιση σκηνής προσφοράς σε θεότητα, Μυκήνες
(περίπου 1700-1450 π.Χ.)
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.
(Parageorgiou 2012, fig. 6)*

Εικόνα 4:
Σφράγισμα απεικόνιση γυναίκας πλαισιωμένης από δύο κορίτσια, Αγία Τριάδα (ΥΜ Ιβ)
Αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου.
(Rutter 2003, fig. 18)

Εικόνα 5:
Σφράγισμα με απεικόνιση προσφοράς σε θεότητα, Χανιά.
(Rehak 2007, fig. 11.9.)

*Εικόνα 6:
Σφραγιδόλιθος με απεικόνιση γυναίκας πλαισιωμένης από δυο κορίτσια, Μόχλος
(περίπου 1700-1450 π.Χ.)*

*Εικόνα 7:
Χάλκινο ειδώλιο με απεικόνιση βρέφους που τετραποδίζει, Σπήλαιο Ψυχρού
(περίπου 1600-1450 π.Χ.)
Ashmolean Museum.
(Papageorgiou 2021, fig. 2)*

*Εικόνα 8:
Ελεφαντοστέινη κεφσλή αγοριού, Αρχάνες (περίπου 1525/1500-1450 π.Χ.)
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
(Papageorgiou 2021, fig. 4)*

*Εικόνα 9:
Ελεφαντοστέινο ειδώλιο αγοριού, Παλάικαστρο (ΥΜ Ιβ)
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
(Rutter 2003, fig. 9)*

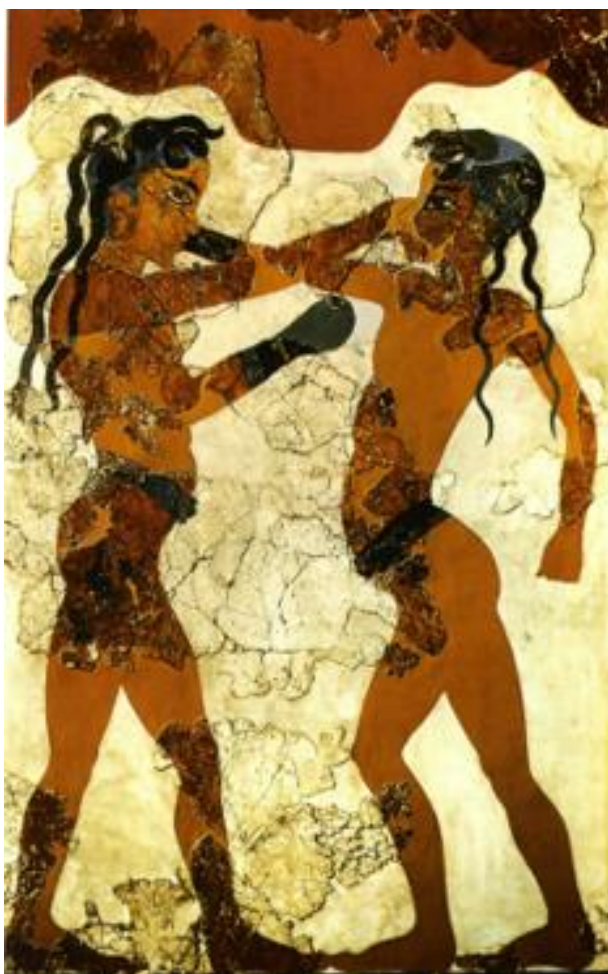
Εικόνα 10:

*Τοιχογραφία άνω ορόφου με απεικόνιση προσφοράς σε θεότητα, Ξεστή 3, Ακρωτήρι.
(Rehak 2007, σ. 208)*

Εικόνα 11:

*Τοιχογραφία δεξαμενής καθαρών με απεικόνιση τελετουργίας, Ξεστή 3, Ακρωτήρι.
(Rehak 2007, fig. 2.4)*

*Εικόνα 12:
Τοιχογραφία με απεικόνιση Νεαρών Πυγμάχων, Κτήριο Β, Ακρωτήρι (ΥΜΙ)
(Ραπαγεοργίου 2021, fig. 8)*

Βιβλιογραφία

Aamodt, C. 2012. “The participation of children in Mycenaean cult”. *Childhood in the Past* 5, 30-50.

Beaumont, L.A., Dillon, M., and Harrington, N. 2021. “Introduction: Investigating the ancient Mediterranean ‘childscape’”. In *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, 1st ed., edited by L. A. Beaumont, M. Dillon, and N. Harrington, 1-8. New York: Routledge.

Becker, M. J. 1975. Human Skeletal Remains from Kato Zakro. *AJA* 79(3): 271–276.

Betancourt, P. P., and C. Davaras, 2003. *The Pseira Cemetery 2. Excavation of the Tombs*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Betancourt, P. P, C. Davaras, E. Stravopodi, L. LangfordVerstegen, J. D. Muhly, J. Hickman, H. M. C. Dierckx, S. C. Ferrence, D. S. Reese, P. J. P. McGeorge and S. Chlouveraki, 2008. “Excavations in the Hagios Charalambos cave: a preliminary report”. *Hesperia* 77: 539–604.

Bintliff, J. L. 1977. “The number of burials in the Mesara tholoi”. In *An Archaeological Survey of the Cower catchment of the Ayiofarango Valley*, edited by D. Blackman, and K. Branigan. *BSA* 72: 83-84.

Blackman, D., and K. Branigan, 1982. ‘The excavation of an Early Minoan tholos tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, southern Crete”, *BSA* 77: 1–57.

Branigan, K. 1970. *The Tombs of Mesara. Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800–1700 B.C.* London: Duckworth.

Branigan, K. 1987. "Ritual interference with human bones in the Mesara tholoi". In *Thanatos. Les Coutumes Funeraires en Egée à l' Age du Bronze*, edited by R. Laffineur. *Aegeum 1*: 43-51.

Branigan, K. 1993. *Dancing with Death: Life and Death in Southern Crete c. 3000–2000 B.C.* Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Budin, S. L. 2010. "Maternity, Children and 'Mother Goddesses' in Minoan Iconography". *JPR XXII*: 6-38.

Burket, W. 2000. *Greek Religion*. Translated by J. Raffan. Cambridge.

Calliauw, N. 2017. "Juvenile Burial and Age as a Social Category in Funerary Contexts of Pre- and Protopalatial Crete". In *Children, Death, and Burial: Archaeological Discourses*, edited by E. Murphy, and M. LeRoy, 147-162. Oxford: Oxbow Books.

Chapin, A. 1997-2000. "Maidenhood and Marriage: The Reproductive Lives of the Girls and Women from Xeste 3, Thera". *Aegean Archaeology 4*: 7-25.

Chapin, A. 2007. "Boys Will Be Boys: Youth and Gender Identity in the Theran Frescoes". *Hesperia Supplements 41*: 229–255

Chapin, A. 2009. "Constructions of Male Youth and Gender in Aegean Art: The Evidence from Late Bronze Age Crete and Thera," in *FYLO. Engendering Prehistoric Stratigraphies in the Aegean and the Mediterranean*, edited by K. Kopaka. *Aegeum 30*: 175-181.

Chapin, A. P. 2021. “What is a child in Aegean prehistory”. In *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, 1st ed., edited by L. A. Beaumont, M. Dillon, and N. Harrington, 26-41. New York: Routledge.

Chesson, M. S. 1999. “Libraries of the dead: Early Bronze Age charnel houses and social identity at Urban Babe dh-Dhra, Jordan”. *JAnthArch* 18: 137-164.

Coehn, A. 2007. “Childhood between Past and Present: An Introduction”. In *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, edited by A. Coehn, and J. B. Rutter. *Hesperia Supplements* 4, 1-22.

Crevecoeur, I., and A. Schmitt. 2009. “Etude archéo-anthropologique de la nécropole (Zone 1)”. In *Excavations at Sissi. Preliminary Report on the 2007-2008 Campaigns*, edited by J. Driessen, I. Schoep, F. Crevecoeur, M. Devolder, F. Gaignerot-Driessen, H. Fiasse, P. Haciguzeller, S. Jusseret, C. Langohr, Q. Letesson, and A. Schmitt. *Aegis* 1: 57-94.

Crevecoeur, I., A. Schmitt, and I. Schoep. 2015. “An Archaeothanatological Approach to the Study of Minoan Funerary Practices. Case-studies from the Early and Middle Minoan Cemetery at Sissi, Crete”. *JFA*.

Davis, E. N. 1986. “Youth and Age in the Thera Frescoes”. *AJA* 90, 4: 399–406.

Driessen, J. and Cf. MacDonald. 2020. *The Troubled Island: Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption*. Belgium: Peeters.

Driessen, J. 2010. “The goddess and the skull: some observations on group identity in Prepalatial Crete”. In *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*, edited by O. Krzyszkowska. *BSA Studies* 18:107–17.

Forsdyke, E. J. 1927. “The Mavro Spelio cemetery at Knossos”. *BSA* 28: 243–96.

Gallou, C. 2004. “More than little perishers: the case of child burials in Mycenaean Greece”. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 45: 365-375.

Gallou, C. 2021. “*Children and death in the Bronze and early Iron Age Aegean*”. In *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, 1st ed., edited by L. A. Beaumont, M. Dillon, and N. Harrington, 436-455. New York: Routledge.

Gunkel-Maschek, U. 2021. “Children and Aegean Bronze Age Religion”. In *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, 1st ed., edited by L. A. Beaumont, M. Dillon, and N. Harrington, 299-313. New York: Routledge.

Hamilakis, Y. 1998. “Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies”. In *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age (SSAC 1)*, edited by K. Branigan, 115-132. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Hatzaki, E. and P. S. Keswani. 2012. “Mortuary practices and ideology in Bronze Age–Early Iron Age Crete and Cyprus: comparative perspectives”. In *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, edited by G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka and J. Whitley, 307-330. London: The British School at Athens.

Hood, M. S. F., G. Huxley, and N. Sandars. 1959. “A Minoan cemetery on Upper Gypsades (Knossos Survey 156)”, *BSA* 53–4: 194–262.

Hood, S. 1993. *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*. Translated by M. Παντελίδου and Θ. Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Hood, M. S. F. 2010. "The Middle Minoan cemetery on Ailias at Knossos". In *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*, edited by O. Krzyszkowska. *BSA Studies* 18: 161–8.

Knappett, C. 2020. *Aegean Bronze Age Art: Meaning in the Making*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koehl, R. B. 1986. "The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage". *JHS* 106: 99–110.

Koehl, R. B. 2000. "Ritual context". *BSA Studies*: 6, 131–143.

Koehl, R. B. 2016. "Beyond the 'Chieftain Cup': More Images Relating to Minoan 'Rites of Passage'". In *Studies in Aegean Art and Culture. A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, edited by R. B. Koehl. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Langdon, S. 2007. "The Awkward Age: Art and Maturation in Early Greece". *Hesperia Supplements* 41: 173–91.

Lebegyev, J. 2009. "Phases of Childhood in Early Mycenaean Greece". *Childhood in the Past*: 2: 15-32.

Legarra Herrero, B. 2009. "The Minoan fallacy: cultural diversity and mortuary behavior on Crete at the beginning of the Bronze Age". *OJA* 29: 29–57.

Legarra Herrero, B. 2011. "The Construction, Deconstruction and Non-Construction of Hierarchies in the Funerary Record of Prepalatial Crete". In *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, edited by I. Schoep, P. Tomkins, and J. Driessen, 325–357. Oxford: Oxbow Books.

Legarra Herrero, B. 2016. "Bodies in a pickle: burial jars, individualism and group identities in Middle Minoan Crete". In *An Archaeology of Prehistoric bodies. Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, edited by M. Mina, Y. Papadatos, and S. Triantaphyllou, 180-188. Oxford: Oxbow books.

Lillehammer, G. 1989. "A child is born. The child's world in an archaeological perspective". *Norwegian Archaeological Review* 22: 89-105.

Lillehammer, G. 2015. "25 Years with the 'Child' and the Archaeology of Childhood". *Childhood in the Past* 8, 2: 78-86.

Lucy, S. 1994. Children in early medieval cemeteries. *Archaeological Review from Cambridge* 13, 21-34.

Maggidis, C. 1994. *Burial Building 19 at Archanes: A Study of Prepalatial and Early Protopalatial Funerary Architecture and Ritual*. PhD dissertation, University of Pennsylvania.

Marinatos, N. 1986. *Minoan sacrificial ritual: cult practice and symbolism*. Stockholm.

McGeorge, P. J. P. 2012. "The Petras intramural infant jar burial: context, symbolism, eschatology". In *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies*, edited by M. Tsipopoulou. *Mongraph Danish Institute at Athens* 16: 291-304.

McGeorge, P. J. P. 2013. "Intramural infant burials in the Aegean Bronze age: Reflections on symbolism and eschatology with particular reference to Crete". In *LE MORT DANS LA VILLE, Institut Français d'Études Anatoliennes*, edited by O. Henry, 1-19.

McKinley, J. I. 2007. "Efficiency of oxidation in Romani-British cremations". In *The Analysis of Burned Human Remains*, edited by Schmidt, C. W., and S. A. Symes, 163-183. New York: Academic Press.

Mina, M., S. Triantaphyllou, and Y. Papadatos, eds. 2016. *An archaeology of prehistoric bodies and embodied identities in the eastern Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books.

Murphy, E. M. 2011. "Parenting, child loss and the cillini of post-Medieval Ireland". In *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*, edited by M. Lally, and A. Moore, 63-74 (BAR International Series 2271). Oxford: Archaeopress.

Murphy, E. and LeRoy, M. 2017. "Introduction: Archaeological Children, Death and Burial". In *Children, Death, and Burial: Archaeological Discourses*, edited by E. Murphy, and M. LeRoy, 1-18. Oxford: Oxbow Books.

Παπαδάτος, Γ., and Χ. Σοφianού. 2012. "Πολιτισμική ομοιογένεια και διαφοροποίηση στην Προανακτορική Κρήτη. Νέα δεδομένα από τις ανασκαφές πρωτομινωικών νεκροταφείων στην Επαρχία Σητείας". In *Archaeological Work in Crete 2, Proceedings of the 2nd Meeting*, edited by M. Andrianakis and I. Tzachili, 48-59. Rethymnon: University of Crete, Faculty of Letters Publications.

Papadatos, Y. 1999. *Mortuary practices and their importance for the reconstruction of society and life in Prepalatial Crete: the evidence from Tholos Tomb Γ, in Archanes-Phourni. Vol. I: Text*. Unpublished PhD Thesis, University of Sheffield.

Παπαδάτος, Γ. 2018. "Κρήτη και Κυκλάδες στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Νέα δεδομένα από τον οικισμό στην Κεφάλια Πετρά, Σητεία". *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, 42:16-27.

Papageorgiou, I. 2021. "Children and adolescents in Minoan Crete". In *From the Land of the Labyrinth, Minoan Crete 3000-1100 BC*, edited by M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis, and N. Dimopoulou-Rethemiotakis, 89-174. USA: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.

Preston, L. 2013a. "The Middle Minoan III funerary landscape at Knossos". *BSA Studies*, 21, 57–70.

Preston, L., ed. 2013b. "Knossos Monastiriako Kephali Tomb and 'Deposit'". *BSA Studies* 22.

Rehak, P., and R. Snihurowych. 1997. *Myth, Medicine, and Matriarchy: Reconstructing a female homosocial environment in the Thera Frescoes*. Monograph.

Rehak, P., and J. G. Younger. 1998. "International Styles in Ivory Carving in the Bronze Age". In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, edited by E. H. Cline and D. Harris-Cline, 229-256. *Aegaeum* 18. Liège & Austin: Université de Liège and the University of Texas-Austin.

Rehak, P., and J. G. Younger. 2001. "Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete". *AJA*, 102:91-173.

Rehak, P. 1997. "The Role of Religious Painting in the Function of the Minoan Villa: The Case of Ayia Triadha". In 'The Function of the 'Minoan Villa'', edited by R. Hägg. *Skriptor utgivna av Svenska Institutet i Athen* 40: 163-174.

Rehak, P. 1998. "The Construction of Gender in Late Bronze Age Aegean Art. A Prolegomenon". In *Redefining Archaeology: Feminist Perspectives*, edited by M. Casey, D. Donlon, J. Hope and S. Wellfare, 191-198. Canberra: ANH Publications.

Rehak, P. 2004. “Crocus Costumes in Aegean Art”. *Hesperia Supplements*, 33, 85–100.

Rehak, P. 2007. “Children’s Work: Girls as Acolytes in Aegean Ritual and Cult”. *Hesperia Supplements* 41, 205–225.

Roksandic, M. 2002. “Position of skeletal remains as a key to understanding mortuary behavior”. In *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, edited by W. D. Haglund and M. H. Sorg, 99-118. New York: CRC Press.

Romero, M. S. 2008. “Childhood and the Construction of Gender Identities through Material Culture”. *Childhood in the Past* 1, 17-37.

Rutter, J. 2003. “Children in Aegean Prehistory”. In *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, edited by J. Neils and J.H. Oakley, 30-57. London: Yale University Press.

Σακελλαράκης, Γ., and E. Σακελλαράκη. 1979. “Ανασκαφή Αρχαίων. Ανεμόσπηλια. Μινωικός ναός”. *Prakt* 1979, 331-334.

Sakellarakis, Y., and E. Sapouna-Sakellarakis. 1997. *Archanes. Minoan Crete in a New Light*. Athens: Ekdoseis Ammos.

Schoep I., A. Schmitt, I. Crevecoeur, and S. Déderix. 2012. *The Cemetery at Sissi. Report of the 2011 Campaign*. Belgium: Presses universitaires de Louvain.

Σερπετσιδάκη, Ι. 2006. “Προανακτορικός σπηλαιώδης τάφος στο Κυπαρίσσι Τεμένους”. *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, A2: 243-258.

Soles, J. S. 1992. "The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete". *Hesperia Suppl.* 24.

Strasser, T, F. 2010. "Location and Perspective in the Flotilla Fresco". *JMA* 23.1: 3-26.

Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J. Cl. and Touchais, G. 2012. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*. Translated by Ο. Πολυχρονοπούλου & Α. Φιλίππα-Touchais. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

Τριανταφύλλου, Σ., and L. Girella. 2018. "Η συμβολή της μελέτης των ανθρώπινων οστών στην ερμηνεία του θολωτού τάφου στο Καμηλάρι στην πεδιάδα της Μεσαράς Ν. Ηρακλείου". *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011. Τόμος Α1.2, 275-288.

Triantaphyllou, S., S. Kiorpe, and M. Tsiopoulou. 2015. "House Tomb 5: A preliminary analysis of the human skeletal remains". In Petras, Siteia: The Pre - and – Proto-palatial cemetery in context, edited by M. Tsiopoulou. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 21: 291-300.

Triantaphyllou, S., S. Kiorpe, and M. Tsiopoulou. 2019. "Manipulating Bodies, Constructing Social Memory: Ways of Negotiating, Re-inventing and Legitimizing the Past at the Petras Cemetery, Siteia, Crete". In MNEME. Past and memory in the Aegean Bronze Age, edited by E. Borgna, I. Caloi, F. Carinci, R. Laffineur. *AEAEUM* 43: 73-80.

Triantaphyllou, S., Tsiopoulou, M., and P. Betancourt, (forthcoming). Κεφάλια Πετράς Σητείας: ανθρώπινα οστά και ταφικές πρακτικές στην ΠΜ βραχοσκεπή και το ΜΜ νεκροταφείο. *Πεπραγμένα του 11ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2006.

Triantaphyllou, S. 2005. "The human remains". In *Tholos Tomb Gamma: A Prepalatial Tholos Tomb at Phourni, Archanes*, edited by Y. Papadatos, 67-76. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Triantaphyllou, S. 2010. "The human remains". In *Moni Odigitria: A Prepalatial Cemetery and its Environs in the Asterousia, Southern Crete*, edited by A. Vasilakis and K. Branigan, 229-248. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Triantaphyllou, S. 2009. "EM/MM human skeletal remains from east Crete: the Kephala Petras rock shelter, Siteia, and the Livari tholos tomb, Skiadi, Kentro". *The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete*, 12: 19–23.

Triantaphyllou, S. 2012. "Kephala Petras Siteias: human bones and burial practices in the EM rockshelter. In *Petras-Siteia, 25 years of Excavations and Studies*, edited by M. Tsipopoulou. *Mongraph Danish Institute at Athens* 16: 291-304.

Triantaphyllou, S. 2016. "Staging the manipulation of the dead in Pre- and Protopalatial Crete, Greece (3rd–early 2nd mill. BCE): from body wholes to fragmented body parts". *JAS*, 10:769–779.

Triantaphyllou, S. (forthcoming). "Managing with death in pre-Palatial Crete: the evidence of the human remains". In *From the Foundations to the Legacy of Minoan Society Sheffield Studies in Aegean Archaeology*, edited by M. Relaki, and Y. Papadatos. Oxbow Books, Oxford.

Warren, P. 1972. *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete*. London: Thames and Hudson.

Warren, P. 1988. *Minoan Religion as Ritual Action. SIMA-PB 7*. Goteborg.

Warren, P. 2015. Human sacrifice in Minoan (Bronze Age) Crete, *Pasiphae* 9: 171-180.

